

A Halotti Beszéd és Könyörgés Pray Codex-beli, betű szerinti szövege.

(A () zárójelbe tett számok a nyelvemlék sorait jelzik; nincsenek meg az eredeti kéziratban. A [] zárójelbeli betűk az eredeti írás rövidítéseinek föloldása.)

(1) Latiatuc feleym zumtuchel (2) mic vogmuc. yſa pur eſ
chomuv uogmuc. Menyi miloſtben (3) teremteve eleve miv
iſemucut adamut. eſ odutta vola neki (4) paradifoſumut hazóá. Eſ
mend paradifoſumben uolov gimilcictul (5) munda neki elnie.
Heon tiltoa wt ig fa gimilce tvl. Ge (6) munda neki meret
nu[m] eneyc. yſa ki nopun emdul oz gimilſ (7) tvl. halalnec
halalaal holz. Hadlaua choltat teremteve iſten (8) tvl. ge fele-
deve. Engede urdung intetviner. eſ evec oz tiluvt (9) gimilſtv. eſ
oz gimilſben halalut evec. Eſ oz gimilſnec vvl (10) keſeruv
uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola. (11) Num heon
muga nec. ge mend w foianec halalut evec. (12) Horogu vec
iſten. eſ veteve wt ez muncaſ vilagbele. eſ levn (13)
halalnec cſ puculnec feze. eſ mend w nemenec. Kic
ozvc. (14) miv vogmuc. Hug eſ tiv latiatuc ſzumtuchel. iſa
eſ num (15) igg ember mulchotia ez vermut. yſa mend ozchuz
iarov (16) vogmuc. Wimagguc uromc iſten kegilmec ez lelic
ert. hug (17) iorgoſſun w neki. eſ kegiggen. eſ bulſcassa mend
w bunet. (18) Eſ vimagguc ſzen achſcin mariat. eſ bovdug
michael, archangelt. (19) eſ mend angelcut. hug uimaggonoc
erette. Eſ uimagguc (20) ſzent peter urot. kinec odut hotolm
ovdonia. eſ ketnie. (21) hug ovga mend w bunet. Eſ vimagguc
mend ſzentucut. (22) hug legenec neki ſeged uromc ſcine eleut.
hug iſten iv ui- (23) madſagucmia bulſaſſa w bunet. Eſ
zoboducha wt urdung (24) ildetuitvl. eſ pucul kinzotviatvl. eſ

vezeſſe wt paradíſu[m] (25) nugulmabeli. eſ oggun neki munhi uruzagbele utot. eſ (26) mend iovben rezet. Eſ keaſſatuc uromchuz charmul. Kirl.

(27) Scerelmeſ bratym uimagg[uc]omuc ez ſcegin ember lilki ert. (28) kit vr ez nopun ez homuſ vilag timnucebelevl mente (29) kinec ez nopun teſtet tumetivc. hug ur uvt kegilmehel (30) abraam. yſaac. iacob. kebeleben helhezie. hug birſagnop (31) ivtua mend w ſzentii eſ unuttei cuzicun iov (32) felevl iochtotnia ilezie wt. Eſ tiv bennetuc. *clamate III. K.*

mulchotia

(15. s.)

Egykorú kiejtése: *múlhottya*; a mai múlhatja alakváltozata.

A *múl*, *múlik* eredeti jelentése ‚eo, praetereo‘. Mordvin megfelelője *moľe-*, ennek még megvan térbeli jelentése: ‚megy‘; így van a lappban is: *mollá-* ‚mellette elmegy‘. (Nyh⁷/52.) A vogulban, mint a mai magyarban is, időbeli jelentése van ennek az igének: *muli* = ‚*múlik*‘. Van a vogulban ‚múltáig‘ jelentésű névutó is a *mul-* igétől *-nā* lativusi raggal: *ūt khātāl mulnā*: ‚öt napig‘, ‚öt nap múltáig‘ (VNyj. 117). A *-nā* és *-γ* lativusi raggal: *mūlnāγ* ‚elmúlásig‘ (uo.). Így fejlődött ki a magyarban is a *múlva*, *múlván*, *múltán*, *múltával* időhatározó névutó.

A régi magyar nyelvben megvan a *múl* igének eredeti térbeli mozgás jelentése is: „*múlván* Galiléabeli tengér mellől“ ~ ‚*praeteriens secus mare Galilaeae*‘ MünchC. 72; „Mikor Jézus mēne Jēruzsālēmbe és *múlnéjék* Samária és Galiléa között“ ~ ‚*dum iret in Jerusalem, transibat per mediam Samariam et Galilaeam*‘ DöbrC. 372; „Szent János írta még könvének kilenced részében: Az időbe *elmúlván* Jézus, láta ēggy vakon sziletött embört“ WinklC. 303 ~ ‚*Et praeteriens Iesus vidit hominem caecum a nativitate*‘; „Egy némi-nemő napon azért mikoron immár tizönöt esztendős szíz vóna, több szízekkel egyetömbe az ű dajkájának johait őrizné, Antiókhíának fejedelme, kinek Olibrius vala neve, az szízek mellől *múlván* szolgáláival, az több szízek között mégátván ez szíz

szent Margitát, ottan igön mēgkedvelé ütēt“ KazC. 28; „Történék, öszvér *elmülék* alólla, Absolon az cserfán fenn megakada“ Régi M. Költők Tára VI, 69.

A *hat* ige eredeti jelentése szintén térbeli: ‘penetro, progredior’: „Trincsént mēghaladá, Csehországba *hata*“ Régi M. Költ. T. IV, 249. Megfelelője osztják *xat-* ‘előre-megy’ (Nyh⁷. 150.).

A primitív ember a térben való előrejutás igéjével fejezte ki a konkrét és abstract cél elérését, a ‘possum’-ot. A *mül-hat*, **kel-hat*, **mēn-hat* typus eredetileg rokon értelmű igékből való összetétel volt, mint a *jár-kél*. A *mül-hat*-ban az utótagnak külön szó volta elhomályosult és a **kel-hat*-féléken hangrendben is illeszkedett: **kel-hat* > *kelhet*, *mēn-hat* > *mēn-het* > *mēhet*. Így fejlődött ki a *-hat*, *-het* képző, még pedig eredeti jelentésének megfelelően térbeli előrehaladást jelentő igéken.

A finnben is eredetileg térbeli mozgást, térbeli cél elérését jelentő igének lett az a jelentése is, hogy *-hat*, *-het*: *saa* = ‘jutni, érkezni, érni’ és ‘-hatni, -hetni’.

mige zocoztia vola

(10. s.)

Egykorú kiejtése: *migé-szokosztja volá*; ebből lett a *mēg- szakasztja vala*.

A *migé* alakból lett alsóbb fokúvá válással a *mégé*, ebből labialisációval a *mögé*. Ennek töve a *mög* szó, ragja a lativusi *é*.

A *mög* megfelelője megvan nem egy finnugor nyelvben, s azokban is helyhatározóraggal adverbium lett belőle: cseremiszi *mōnges* (közönséges írásmódunkkal: *möngös*) = ‘vissza’.

Az *elé-mēgy* (azaz ‘előre megy’) ellentéte volt a *mégé-jő* (azaz ‘hátrafelé jő’, ‘vissza-jő’). Az *elé-mēgy*-ből lett az *el-mēgy*, a *mégé-jő*-ből a *mēg-jő*.

Ha valaki a házatól vadászni vagy halászni vagy egyéb dolga végezni *el-mēnt*, és utána *mēg-jött* (azaz *vissza-jött*), az ő *mēg-jövése* az ő dolga befejeztét jelentette. Így a térben való mozgást jelentő igék határozóin lett a ‘hátra’, ‘vissza’ jelentésű *migé* > *mēg* szónak a cselekvés befejezését jelentő értéke, ilyen értékben aztán később hozzájárult nem térbeli cse-

lekvést jelentő igéhez is, mint például a *szokoszt* > *szakaszt* igéhez.

Nem helyes rosszalni Munkácsinak azt a magyarázatát, hogy a vogul *xot-*: 'mög-' igekötő a lativus-ragos *khuti*: 'mégé' határozószóval azonos. A vogul *ēl-*: 'el-' igekötő is (pl. *ēl-mini* = 'el-mén') a magyar *elé*-nek megfelelő *ēlū* határozószóval azonos. Az a mondattani jelenség, hogy térbeli mozgást jelentő igék mellett igekötőkké válандó határozószók állandósultak, már az ugor korban kezdődött. Ilyen értelemben történeti összefüggés van a magyar és az obi-ugor nyelvek igekötői között.

Az *el-* és *mög-* igekötők jelentéstörténete visszavisz bennünket a térben gondolkodó primitív ember lelki világáig.

A HB.-ben csak az egyetlen '*migé*-szokosztya' esetében van ige cselekvésének befejeztét jelentő határozószó. Különben a HB. nyelvben '*mög*-halsz', '*mög*-haraguvék', 'bocsássa *mög*', 'oldja *mög*', 'szabadítsa *mög*', '*el*-feledé', 'múlhatja *el*' — ezek a kifejezések még igekötő, illetőleg a megfelelő határozószó (*migé*, *elé*) nélkül vannak. A HB.-nél százötven évvel későbbi Königsbergi Törédekben a *mégé* igekötőnek alkalmazása már olyan tág körű, mint a mai *mög-* igekötő: „mönyeknek egét *mégé-türje*“ (írva: *meg[le] turie* értsd: *mög-törje*); „mönyeknek egét *mégé-türjed*“ ([*m]ege turied*); „Názáret városát *mégélélhesse*“ (*mege lel[he]sse*).

'Szíve *szakad*' = 'szíve megreped'; 'torka *szakad*' = 'torka megreped'; 'torka *szakadtából* kiabál' = 'úgy kiabál, hogy majd nem megreped a torka'. Ilyen mondatokban a *majd* vagy *majdnem* segítségével a lehetőséget fejezzük ki; Erdélyben azonban e nélkül is van az állítmánynak lehetőség értelme: 'úgy megijedtem: *estem le s haltam meg*' = 'úgy megijedtem, hogy majd hanyatt estem s majd nem meghaltam' = megvolt a lehetősége annak, hogy hanyatt esem és meghalok az ijedségtől. A régi nyelvben is *majd* és *majdnem* nélkül voltak az efféle nagyító, túlzó kifejezések. A szükségét látóra gyakran mondták a XVI-ik, XVII-ik században, hogy 'éhel hal', 'éhen hal'; ez nem azt jelentette, hogy valósággal éhen hal, hanem nagyításképpen: 'majdnem éhen hal'. Takáts Sándor elkövette egyszer azt a hibát, hogy mikor az alumnus deákokról azt írta egy XVI-ik századi levél, hogy éhen hal-

nak, ezt valóban úgy értette, hogy a szegény deákcskák a XVI-ik században néha éhhalállal múltak ki. A HB.-nek is azt az állítását, hogy a tiltott gyümölcs keserű leve megszakasztotta Ádám torkát, úgy kell érteni, hogy majdnem megszakasztotta.

emdul

(6. s.)

Egykorú kiejtése: *emdül*; a mai megfelelő igealak *éendöl*.

Nyelvemlékeink tanúsága szerint nem az *éend*, *lënd*, *tënd*, *vënd* két tagú alakok az eredetibbek, hanem az *end*, *lend*, *tend*, *vend* (vagy *ënd*, *lënd*, *tënd*, *vënd*) alakok.

A HB. *emdul* alakja a maga *m* betűjével azt bizonyítja, hogy az *end*-, *lend*-, *tend*-, *vend*-nek még eredetibb alakja *emd*-, **lemd*, **temd*, **vemd* volt, tehát az *-nd* suffixum, melyet leíró nyelvtanaink a jövő idő jelének neveznek, eredetileg *-md* alakú volt.

A jövő idejű igei állítmány kifejezésére a jelen idejű állítmánytól különböző alakú igealak eredetileg nem volt a magyarban, amint ma sincsen a legtöbb nyelvjárásban és a legtöbb finnugor nyelvben. Sylvester János (XVI. sz.) a magyar futurumról még azt írja nyelvtanában: „Futurum exprimere nequimus, nisi circumloquamur“ (Corp. Gramm. 61), azaz a futurumot csak körülírással tudjuk kifejezni, még pedig szerinte ilyen módon: „Futurum Sing: amabo, bis, bit: szeretek, szereccz, szeret jövendőre“ (60). Természetes, hogy soha nem beszéltek így: „szeret jövendőre“, ezt a *jövendőre* szót csak magyarázatul függeszti oda Sylvester, a beszélő és hallgató bizonyos helyzetében futurum értékű *szeret* után. Ő a *szeretui fog* alakot meg sem említi, a *szeretend* alakot pedig „*mikoron szeretend*“ kapcsolatban „cum amaverit“ latin értelmezéssel.

A XVII-ik században Szenczi Molnár Albert a *kérend* igealakról azt írja (Corp. Gramm. 179): „Accedit futurum subjunctivi modi, Latinis quasi praeteritum, Ungaris vero quasi gerundium vel futuri lenimentum“ (azaz 'gyöngébb jövő' = potentialis) „est: *látand* = viset, videbit vel contingere poterit ut videat;“ (azaz 'lehetséges lesz, hogy lát') „*kérend* = petierit.“ Hozzáteszi azonban, hogy ez a futurum, bár

az írott nyelvben gyakori, a mindennapi beszédben ritka: „Hujus futuri usus etsi frequentibus occurrat in scripturis, in sermone tamen quotidiano rarior est.“ (Corp. Gr. 179.)

Mai nyelvtanaink *írni fog* igealakjáról ezt mondja (179): Et quemadmodum incompleta quaedam et plusquamperfecta efferuntur per verba auxiliaria *vala, volna, volt, legyen*, sic etiam *futura*, ubi necessitas postulat, formantur per verba *fog* ‘capit’, *kezd* ‘incipit’ addita infinitivis“, (azaz a jövő idő, ha szükség van rá, úgy alkottatik, hogy az infinitivushoz hozzátéteik a *fog* vagy *kezd* ige) „ut: *látni fog*’ videbit’, *fog kérni*’ petet’, *elkezd menni*’ abibit’...“ Kitűnik ebből, hogy Szenczi Molnár Albertnek az ‘írni *fog*’ még egy értékű volt az ‘írni *kezd*’-del; ezekben a kifejezésekben a *fog* is épúgy, mint a *kezd*, ‘incipere’, ‘anfangen’ jelentésű volt, tehát az ‘írni *fog*’ eredetileg nem futurum, hanem kezdő ige, inchoativum, épúgy, mint az ‘írni *kezd*’.

A *kezd* és *fog* közös ‘incipit’ jelentése látszik a következő, XVII-ik századi szövegben: „Az jobbágyok búzája is odavész, ha így *fogsz* hozzá, amint *elkezdted*“. Tel. Lev. I, 309. Az ‘írni *fog*’ kifejezés *fog* igéjével azonos functiója van a *kezd* igének a következő, XVI-ik századi szövegek futurum-kifejezéseiben:

Sőt ő Temesvárba kezdé azt gondolni:
Ha az Frater Györggyel *kezdenek meghalni*,
Az királ kincseben zsákmánt *kezdenek tenni*,
Az királfi *kezd* nagy szegítségbe *maradni*.

RMKT. III, 11.

Azt igen jól tudod, ha *kezdünk meghalni*,
Feleségünk, gyermekünk nem *kezd maradni*;
Tisztartók, fajosok, visszáat *kezdenek vonni*,
Az királ fiának *kezdenek* nagy gondot *adni*.

Uo. 12.

Rettenetes néki kezébe esni:
Soha senki nem *kezd megállhatni*;
Mikor haragját rejánk *kezd vetni*,
Kezdünk miatta mind *megemésztetni*.

RMKT. VI, 76.

A *fog* és *kezd* egymást váltogatja mint az összetett futurum segédigéje:

Ezt meghiggyed, nekünk sem *fog kedvezni*,
Ha azt, mit mond, nem *kezdjük cselekedni*,
Azmit megtilt, nem *kezdjük elkerülni*,
Fottig minket is mind *ki kezd szaggatni*.

RMKT. VI. 76.

Kövesdi XVIII-ik századi nyelvtanában már csak a *fog* igével való futurum van: „Amabo, bis bit: Szeretnyi *fogom*, *fogod*, *fogja* etc.” (Corp. Gramm. 569.)

Látjuk, hogy a régi 'írni *kezd*-nek futurum értékét a *kezd* ige jelentése adta meg. A mai 'írni *fog*' is azért futurum értelmű, mert a *fog* ige is hozzáfogást, hozzáfogást jelent. Ha tehát az *ēend* < **end* < *emd* futurum *-md* suffixumának eredetét kutatjuk, azt kell néznünk, hogy van-e *-m* + *-d* suffixumunk olyan, amely hozzáfogást, hozzáfogást fejez ki, van-e *-m* + *-d* inchoativ igeképzőnk.

Valóban, találunk *-m* + *-d* képzős, inchoativ igéket. Eredetileg csak *-m* képzősek voltak az ilyen inchoativumok: *fut-am-ni*, *foly-am-ni*, *isz-am-ni*, *él-em-ni*, később azonban megtoldódnak a frequentativ *-d* képzővel és keletkeztek ezek az inchoativ értéket megtartott igék: *fut-am-od-ni* (cursum incipere, anfangen zu laufen), *foly-am-od-ni*, *isz-am-od-ni* (kiveszett jelentésű szó: 'labi', 'ausgleiten', *iszonyodik* szavunkkal azonos), *él-em-əd-ni*.

Tehát csakugyan volt az *ē-szik* ~ *e-szik* *e-* alapszavának egy *-m* képzős inchoativ származéka és ennek a további *-d* képzős származéka a HB. *emd-* futurum potentiale igealakja, a 'lehető jövő' kifejezője. Egy **em-əd* alaknak olyan változata az *em-d*, mint a *szēm* szó Árpád-kori személynévül szolgáló *Szim-əd* származékának a *Szem-d* régi személynév, mely a *Szend* helynévvel azonos. A *Szemd* > *Szend* olyan hangváltozás, mint az *emd-*, **lemd-* > *end-*, *lend-* stb.

Hogy a HB. *emd* igealakja nem egyenes állítást, hanem csak lehetőséget fejez ki, az kitűnik abból, hogy ez az *-md* képzős futurum csak a „ki nopun...” kezdetű mellékmondatban van, mely egy föltett, egy lehető cselekvést fejez ki; de

már a rákövetkező, bizonyosat állító főmondatnak futurum értékű igei állítmánya, a „*holsz*“ (=meghalsz): képzőtlen ige, azonos a jelen időt is kifejező igealakokkal. A TelekiC.-ben is így: valamél órába *ējendötök* öbenne, *mēgnyilnak* a tü szömötök“ (208); „valamél órába *ējendötök* e fának gyömölcséből, halállal *haltok* mēg (207); a Horváth Codexben: „valamely órában *ējendētēk* az fának dimölcséből, halállal *haltok*“ (33).

A lehetőséget jól kifejezhette az ember a kezdést kifejező nyelvi eszközzel (inchoativum), mivel a kezdés megkísértést, megpróbálást, szándékot jelenthet (conativum), ez a fogalom pedig magában foglalja a vélt lehetőség fogalmát (potentiale), a lehetőségből pedig annak a jövőbelisége révén válhat futurum.

Az inchoativum képzőjének kialakulása a mozgást jelentő igeiken mehetett végbe (*futamodik, folyamodik, iszomodik, csuszomodik* stb.), s e képző kialakulásában és futurummá lettében megint a térbeli fogalomnak a térbeliség nyelvi kifejezését megtartott abstract fogalommá váltát figyelhetjük meg: tudniillik az abstract jövő-időbeliséget a térben való megindulást kifejező nyelvi elem jelöli.

Hogy az *-and, -end* > *-ánd, énd* képző eredetileg nem a futurum külön képzője, ezt mutatja az is, hogy az *-andó, -endő* képzős igenév nyelvemlékeinkben váltakozik az *-ó, -ő* képzős igenévvel. Így a „*szeretendő* uram“ (Göm. C. 149) = „*szerető* uram“; „*élendő* állatok“ (ĚrsC. 347) = „*elő* állatok“; „*élendő* embər“ (NagyszC. 11) = „*elő* embər“; „*lakozandó* városunk“ (ĚrsC. 541) = „*lakó* városunk“; „valék „*lakozandó*“ (ĚrsC. 312) = „valék *lakó*“ = „eram habitans“, nem „habitaturus“; „ez *elmulandó* esztendőbe“ (Levélt. Közl. IV, 123) = „ez *elmuló* esztendőben“; „*haló* embər (ĚrsC. 447) = „*halandó* ember“ stb. Az olyan igenévnek, mint *halandó*, nem a képzője adta meg a futurum értéket, hanem az ige tő jelentése. A valamire-valóság passiv értelmét pedig maga az *-ó, -ő* igenévképző fejezi ki: „*vágó* marha“ ez annyi, mint: „*levágandó* marha“; tehát a latin gerundivumnak megfelelő *-andó, -endő* képzős igenevekben a passivumot eredetileg nem az *-andó, -endő* fejezi ki, hanem az *-ó, -ő*. Ellenben a potentialitást, a lehetőséget, inchoativ eredetének megfelelően, csak-

ugyan az egész *-andó*, *-endő* suffixum fejezik ki az ilyen ige-néven: „Tē bizonyságid igēn *hivendők* lēttek“ (FestC. 247) ~ ‘testimonia tua credibilia facta sunt’. Ez az a funktiója az *-and*, *-end* igeképzőnek, melyet Szenczi Molnár Albert úgy világított meg, hogy: „contingere poterit, ut...“

Hogy pedig az *end*- igealaknak közvetlen alapszava is, az *em*-, élt egykor mint önálló ‘eszik’, ‘enni kezd’ jelentésű ige, ezt bizonyítja a belőle származott *emészt* ~ *emiszt* ~ *emiszt* ige, mely az *emd*- ~ **emēd* ige mellett úgy áll, mint az *ered*, *reped* stb. mellett az *ereszt* ~ *eriszt*, *repsz* ~ *repiszt* stb.

Alaktanilag világos, hogy az *emészt* ~ *emiszt* ~ *emiszt* alak egy *em*- igetőből származott; hogy már ez az *em*- igető valóban azonos az *emdi* *em*- alapszavával, azt jelentéstanilag igazolja az *emészt*-nek az *emdi* *em*- alapszaváéval azonos jelentése: ‘eszik’.

Szenczi Molnár Albert szótára szerint az ‘edo’ és *ἐοθίω* magyar megfelelője: „eszem, megemésztém“. A JordC.-ben (840); „*Mëgemészti* (*Megh emeezty*) az ti testétüket“ ~ ‘*exedet carnes vestras.*’ „*Mëgemészti* (*ëmezti*) ő választot-tit és *mëgész* ő fejéket“ ~ ‘*consumat electos eius et comedet capita eorum*’ — olvassuk a Bécsi C.-ben (196). „Nyers húst *észnek* és mind embért, mind égyeb barom-állatot *mëgemésznek*“ — olvassuk az Érdy C.-ben (31—32). „Az vasat az rozsa *mëgemészti*“ Érdy C. 325, az másképpen: ‘*megesz* a rozsa’. „Mëndënestől fogva *ëtettetik* az férgektől a koporsóba“ BodC. 21 = ‘*megemésztetik* a férgektől’.

Gyakori a régi nyelvben az a kifejezés, hogy ‘a tűz valamit *megemészt*’ (MünchC. 132, AporC. 46, DebrC. 13, 122, 174, GömC. 185, LobkC. 180, NagyszC. 177, TihC. 311, KeszC. 37, KulcsC. 38, ÉrdyC. 17, 39, 156, 171, 268, 304, 331, 469, 543, 551, 563, 633, ÉrsC. 349 stb.). Hogy a ‘tűz *emésztése*’ is eredetileg a ‘tűz *évése*’ volt, azt mutatja a vogul és az osztják nyelv. A vogulban a tűz lángja = a tűz nyelve (*nielmä*), és a tűz *megesz*i azt, amit *megemészt*. ‘Éget’ helyett azt mondja a vogul, hogy ‘etet’, és hogy a ‘gyertya ég’, azt úgy fejezi ki az osztják, hogy a gyertya ‘*eszik*’. Ez a kifejezés a primitív ember konkrét látását és gondolkodását mutatja. E lelki alkat nyelvi emléke *emészt* igeünk.

A nyelvtörténeti okok és adatok azt bizonyítják, hogy az

-*and*, *end* képző eredetibb alakja $*-m\delta d \sim *m\delta d > *-md > *-amd$, $*-emd$ volt s a XV-ik századi *end*, *lend*, *tend*, *vend* eredetibb alakja *emd*-, $*lemd$, $*temd$, $*vemd$. Ha tehát nem volna is *m*-mel írva a HB. *emdul* szava, akkor is föl kellene tennünk, hogy a későbbi *ëndöl* eredetibb alakja *emdül* volt.

Téves Szinnyeinek az a föltevése, hogy a HB. *emdul* szava íráshiba *eindul* helyett s egykorú olvasása: *ëndül*.

Menyi

(2. s.)

Egykorú kiejtése: *mënyi* \sim 'quantus -a -um'. Alapszava *më?* ($\sim mi?$) 'quid?', 'was?', képzője *-nyi* ($<-ni \sim -né>-nyé$); eredeti alakjában tehát egyszerű *n* $>$ *ny* hang volt.

Az *ennyi* alapszava az *ez* névmás vagy valamely változata, de bizonyára olyan változata, mely mássalhangzóra végződött, tehát az *ennyi*-ben pótlónyújtás okozta a hosszú *ny*-et. A *mënyi* az *ennyi* hatására lett hosszú *ny*-es *mënyi*-vé. A XV-ik és XVI-ik század legtöbb nyelvemlékében még *mëné*, *miné*, *mini*, *mënyi* a *mënyi*. Egy példa a XVI-ik századi Nagyszombati Codexből (198—199, ott a *mëné* jelentését is világosan mutatja a vele váltakozó 'hány?' szó): „Mëgtuggyok, *mënére* Istent szerette, és *mënére* a bínnek ellene állott, hán-szor ellenségét mëggyőzte, *mëné*t böjtölt, hány misét hallott, *mëné*t imádkozott, *mëné* alamizsnát tölt, *mëné*t lépött idvösségének kereséséjért, *mënére* alázatos és engedelmes volt...”

A *-nyi* képzőt Budenz és Simonyi (s ez utóbbi révén a Nyelvőr néhány munkatársa) azonosnak tartja a *nyáj* szóval. E vélemény főbizonyítéka az, hogy a *mindnyájan*-ból, illetőleg a *mindannyájan*-ból *mindannyian* lett volna, s így ezen a szón kifejlődött a *-nyi* képző. Ez azonban tévedés, mivel a *mindannyian* szó csak újabb irodalmi nyelvünk szülötte, újabb a *-nyi* képzőnél.

A *-nyi* képző az ugor eredetű, magyar nyelvjárási $-ni > -nyi$ lativusi raggal azonos. A *-nyi* képzőnek abból a helyhatározóragból való kifejlődését nyomon kísérhetjük nyelvemlékeink adataiban.

Luc. XXII, 41: Et ipse avulsus est ab eis quantum iactus est lapidis: et positus genibus orabat. Ezt a bibliai részt a XV-ik

századelei Husszita Biblia így fordítja: „És ő eltávozék őtőlök egy *kőhagyéjtásné* (hageitaʃne) és térdeit lēhajtván imádkozik vala“. MünchC. 162. Ma e helyett, hogy ‘egy *kőhajítás-né* távozni’ azt mondhatjuk, hogy: ‘eltávozni egy *kőhajítás-ra*’. Az a régi *-né* rag olyan értékű tehát, mint a mai *-ra* rag, vagyis mértékhatározásra is alkalmazható lativusi rag. A régi *-né* lativusi rag olyan hangváltozata a nyelvjárási *-ni* lativusi ragnak, (pl. ‘*papni* megyek’ = a paphoz megyek), mint a régi *messzé* lativusi *-é* ragja a mai *messzi -i* ragjának. Hogy a XV-ik századelei *kőhagyéjtásné* helyhatározónak *-né* ragja valóban egy értékű a mai *-ra* lativusi raggal, ezt az is bizonyítja, hogy mikor az a *-né* rag kezdett elavulni, akkor a *-ra* raggal toldották meg. Az idézett bibliai rész a XVI-ik századi codexekben így van ‘És elméne őtőlök egy *kőhagyichtás-né-ra*’*

* Itt a *ch* = a phonetikus írás *x* jegye.

(hagyhtaʃnera) CornC. 215); „égy *hagyítás-né-ra* (*hagytaʃneera*) mént és ő térdeire lé-térdepélvén, imádjá vala ő szent atyját“ ErdyC. 427. Hogy ennek a *-né* suffixumnak hangváltozata a *-ni*, azt bizonyítja ugyanannak a bibliai résznek későbbi fordítása, már a nyomtatott könyvek korából: „És ő elszakaskodék tőlök olymint egy *kőhagyítás-ni-ra* (kew hagytaʃnyra), és térdeit létévén imádkozik vala“ Pesti Gábor 1536. eszt.; „És ő elszakada tőlök úgymint egy *hajítás-ni-ra* (haitaʃnira), és térdre esvén könyörög vala“ Félegyházi 1586. eszt. Hogy a *-né* > *-ni* suffixumból lett később a *-nyi*, azt mutatja a XVII-ik századi bibliafordítás: „És ő elszakada tőlök egy *kőhagyítás-nyi-ra* (kőhagyításnyira), és térdre esvén imádkozik vala“ Káldi 1626. esztendőben.

A XVII-ik századi és mai *kőhajításnyira* alakban az élő *-ra* ragot megelőző *-né* > *-ni* > *nyi* suffixumnak helyhatározóragi értéke már teljesen elveszett, úgyhogy a nyelvtudatnak már csak a *-ra* a határozórag, a nominativusi szótő pedig: *kőhajításnyi*. Ebben a nominativusi töben a nyelvtudatnak alapszó a *kőhajítás*, a *-nyi* pedig olyan képző, mely az alapszó mértékét jelentő melléknevet alkot.

A *-né* lativusi helyhatározóragból a *-né* > *-ni* > *nyi* mértékképzőnek a *-ra*, *-re* előtt való kifejlődését szemlélhetjük a következő példákon is. Luc. XXIV, 13: Et ecce duo ex illis ibant ipsa die in castellum, quod erat in spatio stadiorum

sexaginta ab Jerusalem, nomine Emmaus. A XV-ik századelei magyar Husszita Bibliában: „És kettő azok között azon napon mennék vala az Emáus nevő kastélba, ki vala hatvan láb földné (földne) Jérusálémtől MünchC. 167 (azaz: hatvan láb földre volt Jérusálemtől; a *-né* suffixumnak ugyanolyan értelme van itt is, mint a *-re* lativusi helyhatározóagnak!) Pesti Gábor ugyanazon bibliai hely fordításában a MünchC. „hatvan láb földné” határozója helyett már azt írja ragtoldással, hogy: „hatvan mélyföldnire”, Félegyházi Tamás is: „hatvan dőlő földnire”.

Más példák: Joan. XXI, 8: Alii autem discipuli navigio venerunt (non enim longe erant a terra, sed quasi cubitis ducentis) trahentes rete piscium ~ „Egyeb tanítványok kedég evezettel jutának el, mert nem messze valának a földtől, de monnál kétszáz könyökletné (= mai *könyökletre* v. *könyökletnyire*), vonván a halaknak hálóját” MünchC. 214; „Az több tanítványok kedég evezvén, jövének úhozjá, mert nem valának messzé az földtől, de olymint kétszáz séngnére (fenghneere), vonván tellyes hallal az hálót” JordC. 701; „A több tanítványok kegyig a hajócskán jövének ki, mert nem messze valának a földtől, de olymint kétszáz singnire (fyngnyre), vonván az halakat a hálóba” Pesti; „Az több tanítványok pedig az hajócskában jövének, mert nem valának messze az földtől, de úgymint kétszáz séngnire (fengnire) vonyván az halakkal meg rakodott hálót” Félegyházi; „Az több tanítványok pedig hajón ménének, mert nem messze valának az földtől, hanem úgymint kétszáz singnére (fingnére) és vonszak vala az hálót halakkal tele” Károli 1590; „A több tanítványok pedig a hajóval jövének, mert nem messze valának a földtől, hanem úgymint kétszáz könyöknyire” Káldi 1626. Azt, hogy a láng negyvenkilenc *könyökletre* kicsapott a kemencéből, így fejezi ki a Husszita Biblia (BécsiC. 130): „És kiöttetik vala a láng a kemencén negyvenkilenc *könyökletné* (könyöklétne)” ~ et effundebatur flamma super fornacem cubitis quadraginta novem. Dan. III, 47.

A magyar *-né*, *-ni*, *-nyi* ragnak megvan hangtani és jelentéstani megfelelője a vogul és az osztják nyelvben. A nyelvjárási *'papni méne'* (= paphoz méne) vogul alaktani megfelelője: *pupnə mini*. Az osztjákban 'szēmre', szēm elé' = *sām-na* (~ R. m. *szēm-né*). A 'két öltre' vagy 'két ölnyre' jelentésű, XV-ik

századi 'két ölné' vogulul *kít túl-na*. A régi magyarban ennyi s ennyi *könyöklet-né* ötletett ki a láng, az osztjákban ennyi s ennyi *lal-na* azaz *öl-né, öl-re, öl-ig* tódul ki a tűz. A magyar *-né, -ni* suffixum tehát élt már az ugor korban lativusi és terminatívusi határozórag értékben.

A finnugor nyelvekben a határozószó nemcsak az állítmánynak lehet bővítménye, hanem más mondatrésznek is, szórendben megelőzve a bővített mondatrészt. Így a XV-ik században nemcsak azt mondták és írták a magyarok, hogy 'a falat ötven *könyökletné* (hat.) rakják (áll.)', hanem azt is, hogy 'a fal ötven *könyökletné* magasságot vall'. (Mekkora magasságot?) Az 'ötven *könyökletné* magasságot' kifejezésben a *könyökletné* határozó nyelvtani osztályozásunk szerint tulajdonságjelzője a *magasságot* tárgynak, mint ahogy a *messze* határozó is tulajdonságjelző ebben a kifejezésben: 'messze föld'. „...igén magas akasztófát, ötven *könyökletné* magasság (ragtalan tárgy!) valót“ (BécsiC. 60—61) ~ excelsam trabem, habentem altitudinis quinquaginta cubitos. „Imé a fa... Ámánnak házában vallván ötven *könyökletné* magasságot“ (BécsiC. 64) ~ En lignum... stat in domo Aman, habens altitudinis quinquaginta cubitos.

Mivel pedig a jelzőül szolgáló ragos határozó a mi nyelvünkben épúgy megelőzi a jelzett mondatrészt, mint a ragtalan tulajdonságjelző, ezért a határozói jelző is nominativusnak tetszhetik épúgy, mint a tulajdonságjelző, a határozórag pedig ilyen esetben képzőnek.

Lássuk a Bécsi Codexnek ezt a mondatát (300): „En látok repülő könyvet; ő hosszúsága *húsz könyökletné*, és ő szélessége *tíz*“ ~ Ego video volumen volans; longitudo eius viginti cubitorum, et latitudo eius decem cubitorum. Itt a *húsz könyökletné* épúgy névszói állítmánynak nominativusi alakja, mint a *tíz*. Ma úgy mondanánk, hogy: 'hosszúsága *húsz könyökletnyi*, szélessége *tíz*'. Világosan látjuk itt is a mai *-nyi* képzőnek a régi *-né* lativusi ragból keletkeztét, mert hiszen a mai '*húsz könyökletnyi*' a régi '*húsz könyökletné*'-nek változata, a régi *könyökletné* pedig eredetileg *-né* lativusi ragos határozó.

Mivel továbbá ezek szerint a *könyökletné* nemcsak ragos határozóul fordul elő a Husszita Biblia nyelvében, hanem nominativusi alakú mondatrészekkel egyenlő szerepben is (mint jelző, névszói állítmány), ezért a *könyökletné*-féle alak, mint minden

nominativus, fölveszi a tárgyragot is ugyanazon nyelvemlékben (Bécsi C. 124): „Nabuchodonozor királ állata arany oszlopot, magassággal negyven *könyökletnéjet* (könyöklétnei), szélességgel hat *könyökletnéjet*“ (= könyökletnyit vö. *régik~régiek, mindennapit ~ R. mindennapiat*) ~ Nabuchodonosor rex fecit statuam auream altitudine cubitorum sexaginta, latitudine cubitorum sex. „Tű kiték (azaz: melyötök) kedég gondolván toldhat ő állatjához egy *sēgnét*“ (MünchC. 24) ~ Quis autem vestrum cogitans potest adicere ad staturam suam cubitum unum?

Mivel a *-nyi* képző a *-né* lativusi ragból lett, ebből az következik, hogy a *mennyi* szónak is, melynek alapszava a *mi?* ~ *mē?* névmás, eredetibb alakja egy *mi-né, mē-né* alakú, tehát *-né* lativusi ragos határozó volt.

Régies nyelvű codexeinkben sűrű is a *miné~méné~mēnyé* mint időhatározói mellékmondatok kötőszava. Mai *-ra, -re* lativusi ragunkkal is van a *mi* többől időhatározói mellékmondat kötőszava: *'mire* leszüreteltünk, beállt a hideg'. A szintén lativusi *-int* raggal is van a *mi* többől a régi *miné*-vel azonos értékű kötőszó a régi nyelvben: „*Mint* (< *mi-int* = *mihelyti* jutottak volna a Kopasz heggyre, a poroszlók kirtélének“ WinklC. 203; „És *mint* az hajócskában behágott vóna, ottan megállta az szél“ (JordC. 400) ~ et cum ascendissent in naviculum, cessavit ventus.

Nyilvánvaló tehát, hogy ha van vagy volt a *mi?* ~ *mē?* többől *-ra, -re* és *-int* lativusi raggal időhatározó mellékmondati kötőszavunk, akkor régi *miné ~ méné ~ mēnyé ~ mēnné ~ mēnnyé* időhatározó mellékmondati kötőszavunk is lativusi raggal keletkezett, a régi *-né > -nyé* raggal: „*Méné* (menee) (értsd: mikor, mihelyt) az képet bévivé... léhullának az bálványok“ ÉrsC. 453; „Legottan, *miné* (mine) készőne asszonyonk Mária Szent Erzsébét aszonnak, János betelék szent lölökkal ő anyjának méhébe“ DebrC. 349; „Kit *mēnyé* (menye) az sziz lejány halla, császárnak ottan így monda“ ÉrsC. 499; „*Mēnné* (menne) kedég éjre juta, tőle álom, mind elfuta“ ÉrsC. 463; „*Mēnnyé* (Mennye) az Dárius e szót hogy hallá, ... azt véli vala“ RMKT. 4, 89, Ilosvai.

A kérdő *mi*-ből származott kötőszók mutatják, hogy az időhatározó mellékmondat két olyan főmondatból lett, melyből az első az illető kötőszó volt eredetibb kérdő mondat szerepé-

ben, a második pedig az arra válaszoló többi rész: 'Leszüreteltünk. *Mire?* (= quando?) Beállt a hideg'. Ebből lett: 'leszüreteltünk (akkorára), *mire* beállt a hideg.'

A *mint* és *miné* névmásokkal is efféle mellérendelő összetett mondatok voltak a mai alárendelők előzői, valamikor a nyelvtörténeti korszak előtt: 'Kürtölének a poroszlók. *Mint?* (= quando?) A Kopasz helyre jutottak'. 'Lehullának a bálványok. *Miné?* (= quando?) Bevivé a képet'. Ezekben az esetekben a *mire?*, *mint?*, *miné?* helyhatározó raggal jelöli az időviszonyt, bizonyítékául annak, hogy nyelvünknek abstract fogalmakat és viszonyokat kifejező elemei valaha concretumokat fejeztek ki. Abstract viszonyokat jelölő határozóink változatos csoportjai eredetileg egy csoportot alkottak: a helyhatározókat. Ezért különböztetnek meg leíró magyar nyelvtanomban a határozóknak csupán két osztályát: 1. helyhatározót és 2. képes helyhatározót; a többi határozó csupán a képes helyhatározónak valamely külön névvel is ellátott faja.

Helyhatározó volt tehát a *miné~méné~ményé~mennyé* is. Ez az alkalmazása elveszett, de megtaláljuk a régi nyelvben időhatározó mellékmondati kötőszóul való alkalmazását, ma azonban már ez sincsen meg. Megvan azonban mind a régi nyelvben, mind a maiban mértékhatározó kérdőnévmási értéke, vagyis 'quantus -a -um', 'wieviel' jelentése: *mennyi?*, régi változataiban: *menni*, *ményé*, *méné*, *miné*, *mini*, *miny*, *ményi*. (Vö. Mészöly: Nyelvtud. Közl. XL: 298: A -nyi képző eredete.)

elnie

(5. s.)

Egykorú kiejtése: *élnie*, (ill. *élniie* = élnije).

Ez a (ma már ily mondattani helyzetben elavult) személyragos alak: a cselekvés-fogalom egyedhez való kapcsolásának nyelvi jele. Nyelvi emléke a nem abstract, hanem concret gondolkodásnak. A *-ni* képzős igenév kifejezte fogalomnak nem általános, nem elvont voltát, hanem concret esetül voltát jelzi a valakihez vagy valamihez kapcsoló személyrag. Ösibb lelki és nyelvi állapot emléke.

Minél inkább visszafelé haladunk a magyar nyelvtörténetben, annál szélesebbnek találjuk a *-ni* képzős igenév személyragozott alakjának szerepkörét: „Ez oskolába akarnék *tanul-*

nom“ XVI. sz. VirgC. 994 (ma: akarnék *tanulni*); „Ha jól még akarjuk *rostálnunk*“ XVI. sz. Monoszlai Andr. Apologia (ma: meg akarjuk *rostálni*); „Ném mernék sēmmit azokról *szólanom*“ XVII. sz. Eszterházi Tam.: Az igaz Anyaszentegyházról 237, de a 235-ik lapon: „Micsoda orcával mernük az szent írást csonkának, bonkának *mondani*.“ Ugyancsak a *mer* ige bővítményéül első személyű állítmány mellett is harmadik személyraggal: „Az typographia, *merēm állatnia*“, (értsd: merem *állítani*) nēm régi inventio“ XVIII. sz. Az Ötves Mesterségről 21 vk.

Az urali nyelvek személyragozásában gyakori eset, hogy a 3-ik személyű alak kerül helyébe az első és második személyűnek: ezt észlelhetjük abban a régi jelenségben is, hogy mind az egyes, mind a többes számú, és bármely személyű állítmány mellett is egyes harmadik személyragos *-nia* suffixumú igenév a bővítmény: ‘merēm, merēd, meri *mondania*’ és ‘merjük, meritek, merik *mondania*’. Így lett a ‘bibere’, ‘trinken’ sok régebbi és mai nyelvjárásunkban: *innya* az eredetibb *innia* > *innija* (*innia*) alakból. Téved az Etymologiai Szótár, mikor e régebbi megállapításom ellenére az *innya* alakban a *-nya* suffixumot az egyszerű *-ni* < *-né* > *-nyé* illeszkedett változatának tartja. Mivel az *innya* megvan olyan nyelvjárásainkban is, melyekben nem *ny* kezdetű a *-ni* képző, ebből bizonyos, hogy az *innya* az *innia* > *innija* alakból lett, mert különben nem volna érthető a képzőben megtörtént *n* > *ny* hangváltozás; ez nyilván az egyes harmadik személyrag *j* (i) hangjának hatásából magyarázható meg.

Mivel a *-ja*, *-je* > *-a*, *-e* személyrag eredetibb alakja az elülső hangrendű *-ē* < *-é* volt, ezért előfordulnak a XVI-ik században a *mondania*-féle alakoknak eredetibb, illeszkedés nélkül való *mondanié*-féle változatai is. Téves az a föltevés, hogy a *-ni* után következő *-a*, *-e* „funkcióját vesztett lat. *-ā*, *-ē*“. Nem az *-a*, *-e* a lativusi rag a *mondania*, *mennie* alakokon, hanem maga a *-ni* infinitivus-képző a lativusi rag, azonos avval a *-ni* lativusi raggal, mely ma csak némely nyelvjárásban él: ‘*papni* megyek’, *papnyi* megyek’ = ‘a paphoz megyek’. Nyelvméleink előtt általánosnak kellett lennie nyelvünkben e ragnak, mert hiszen általános a vele azonos *-nyi* képző, és általános a *-ni* rag *-né* változatából *-k* elemmel keletkezett *-nék* > *-nek* lativus ~ dativus ~ genitivus rag.

A *-ni* képzős igének eredeti jelentése: célhatározás. Az abstract célt concret célhatározóval, térbeli célt jelölő helyhatározó-raggal fejezi ki a primitív gondolkodás emlékeivel teljes nyelv. Térbeli, concret cél: *'erdőre megy'*. Abstract cél: *fa-vágásra* (azaz fának vágására, ad ligna caedenda) megy — ez a nem tárgyra, hanem cselekvésre irányuló, tehát abstract célhatározó is a térbeli célt jelölő lativusi *-ra* raggal van. Mikor még a *-ra* rag helyén, mely a magyar nyelv külön életében fejlődött ki, a már ugor korban meglévő *-ni* rag lehetett, akkor a 'megy' hely- és célhatározó bővítményét ezzel a *-ni* raggal mondhatták eleink: *'erdőni megy'* (mint *'papni megy'*), *'favágásni megy'* (mint régen: *'egy hajításni megy'* azaz: *'egy hajításra megy'*); ezt pedig ma is mondjuk: *'favágni megy'*. Nyilvánvaló tehát, hogy a *fa-vágni -ni* suffixuma azonos a *fa-vágásni -ni* suffixumával: lativus ragja célhatározó szerepben. A *vág* valami ősi korban azt is jelentette, hogy 'vágás' mint *les* még ma is azt, hogy: 'er lauert' és 'das Lauern'.

Ősi helyhatározó ragjaink közül nemcsak a locativusi *-t > tt*, hanem a lativusi *-ni* is képez nyelvünkben igenevet, még pedig a locativus ragja a maga természetének megfelelően állapothatározó igenevet, a lativus ragja meg szintén a maga természete szerint célhatározó igenevet. Megerősíti a lativus *-ni* rag és az igenévképző *-ni* azonosságát az a körülmény, hogy a vogulban a megfelelő *-nə* suffixum nemcsak lativus-rag, hanem igenévképző is: *kwolnə* (*kwol*: ház) *minəs* 'házba ment' Vog. Nyj. 8; *tusnə* (*tus*: vadászat) *m'ňäntəm*: 'vadászatra' (= vadászat-ni) mēnyēk' (262); *talawnə* (*law*: mond) *jimes* 'azt mondani jó' (43); *wəxnə* (*wəx*:- ver) *jiw*: 'csép', szó szerint: 'verni [való] fa' azaz 'verés-célú fa'. (*w = β*.)

A *-ni* képzős igenév XV-ik, XVI-ik századi alakjai azt mutatják, hogy a mássalhangzó alakú személyragokat (*-m*, *-d*, *-nk*, *-tok*, *-tők*) nem előhangzós alakjukban vette föl. Nem *vēnni-ünk*, hanem *vēnni-nk* (< **vēnnimk* < **vennimük*): „ha ezen pénzén még kell *vēnnink* (*wennynk*)” LevT. I, 24. A *vēnni-nk* szerint tehát a *-ni* képzős igenév személyragozott alakjai eredetileg így következtek: **vēnni-m*, **vēnni-d*, **vēnni-e* stb. Ezekből alsóbb fokúvá válással lett, *vēnnē-m*, *vēnnē-d*. A *hoznom* alak is **hozni-m*-ből lett, mint *Balaton* a *Bolatin*-ból. A *-ni* igenévképző magánhangzója, mely eredeti-

leg hosszú *-i*, *-é* volt, már meg is rövidült, illeszkedett is a személyrag mássalhangzója előtt nyelvelméinkben. Így az egyes 3-ik személyrag is, mely eredetileg hosszú *-i*, *-é* volt (vö. *kez-é-t*), nyelvelméinkben rövid már és illeszkedett a többes *-k* előtt: 'az ő *kezi-k*, *kezük*, *kezék*, *kezők*', 'az ő *fogi-k* (nyelvi.), *fogu-k*, *fogo-k*'. A *hoznom* második *o*-jának magyar hangtörténeti előzménye olyan, mint az 'ő *fogok*' (dens v. dentes eorum) második *o*-jáé.

A régi *innikok* > *innijok* (*-iikok*) alakokból lettek az *innyok*-féle alakok, a többes 3-ik személy *-ik* ragjával pedig (vö. *másik*, az ő *lovik* nyj.) lett az **inni-ik*, **inni-j-ik* (*-iik*), ilyenekből pedig egyszerejtéssel a XVI-ik században szórványosan előforduló *innik*-féle alakok: *cselekednik* (chelokodnjik) LevT. I. 204; *ënnik* (enyk.) LevT. I. 242; *lënnik* (lennyk) LevT. I. 248; *elhoznik* (elhoznyk) MargL. 53; *mielnik* (myelnyk) Pesti: Új T. 72. v.

A *-ni* igenévképző eredetét *-n* főnévképzőben keresni: ellenkezik ez a magyar igenevek rendszerével; tehát mind Melichnek, mind Szinnyeinek ilyen irányú magyarázatai nem járnak helyes nyomon.

A „mundá néki élnie“ latinos mondatszerkezet; gyakori az ilyen a latinból fordítgató középkori magyar vallási irodalomban, sőt magánlevelek udvariassági kifejezéseiben is: „Ádámnak Isten *élni parancsolt vala*“ NagyszC. 352; „*lelëm* eumagamat jól éltömnek *lënnöm*“ SzékC. 287; „tëgödet *hallálak* mëgfogottnak és kötöztetöttnek *lënni*“ LázC. 111; „*látván* őket az almából ötnék *lënnie*“ TelC. 209; „*értem* az kegyelmed jó egészségét *lenni*“ LevT. I. 304.

A mult idejű mai *monda* eredetibb alakja *mondá* volt (vö. *mondá-m*), ennek pedig **mondé* (vö. *mondé-k*). A *mondá* eredetileg lehetett mind határozott, mind határozatlan tárggyal; mikor azonban a *mondá* mellett *monda* alak is keletkezett, utána jelentésmegoszlással a *monda* alanyi ragozásbeli alak lett, a *mondá* tárgyas ragozásbeli. Azonban a HB. nyelvjárásában a *mondá* mellett *mundová* alak is lett, mint a régi és kiveszett *alá-s* mellett *aluvá-s*, *té-n* mellett *tëvé*, s így a HB.-nyelvjárásában a *mondá* lett az alanyi ragozás tagja, a *mundová* pedig a mellett, mint *té-n* mellett a *tëvé*, lett a határozott tárgyra mutató állítmány.

neki

(3. s.)

Egykorú kiejtése: *nēki* „ei”.

A *-nek* rag eredetéről az a téves föltevés van, hogy eredetileg lativusi *-é ~ -i* ragos főnév volt, mint a *fel-é, bel-é* a *fél, bél* többől, és így az eredetibb *nek-é ~ nek-i* névutóból lett a *-nek* rag az *-é* lekopásával. A *nek-* tőnek a lappban keresik megfelelőjét. Ez a magyarázat sem a magyar, sem általában a finnugor szóragozás történetével, adataival nem egyeztethető össze. Más lesz a megfejtés.

Az ősi finnugor **-k > *γ* lativusi ragnak a vogul nyelvjárásokban *-γ, -ü, -i* stb. változatai vannak, a magyarban *-é, -vé, -e, -ve, -i* stb. változatai (*felé, elé, elevé, eleve, ide, messzi, együvé, együve*).

A vogulban van e ragnak terminativus (meddig?) értéke is, a magyarban pedig e rag megtoldódott egy *-k* elemmel, mely később *-g-vé* zöngésült, s így ebben az *-ig* (régi *-ég, -ik*) alakban fejezi ki a terminativust. (Ebben a *-k > -g* diminutív eredetű).

Van a vogulban egy másik lativusi rag is, a *-nə*, ennek megfelelő ablativus a *-nal*; e vogul ragokkal azonos a magyar nyelvjárási lativus *-ni* és ablativus *-nul* ('*papni* megy', *papnul* jön). A lativus *-ni*-nek eredetibb alakja, mely megvan nyelvemlékeinkben: *-né*. A vogul az ennek megfelelő *-nə* raggal jelöli a dativust is, a magyarban pedig a *-né* rag szintén megtoldódott az *-ig < ik* ragban is szereplő *-k*-val, s így lett a *-nék > -nek* a magyar dativus ragja. A régi nyelvben megvan a névszókön is a ragnak *-nék* alakja, melyből a magánhangzó rövidülésével és alsófokúvá lettével támadt a *-nek* alak, mely megvan már a XV-ik század elején is.

A vogulban a *-nə*, a magyarban a *-nék > -nek* szolgál a személynévmások dativus ragjául is: *én-nék-ëm, tē-nék-ëd, ő-nék-i* (vö. nyelvjárási: *szēm-i*), *mi-nék-ünk, ti-nék-ték, ő-nék-ik* vagy: *én-nek-ëm* stb. Valamint az *én-szēm-ëm, tē-szēm-ëd, ő-szēm-i* szerkezetből lett a *szēmëm, szēmëd, szēmi*, úgy lett a *nékëm, nékëd, néki* vagy *nekëm, nekëd, neki*. A *nēki ~ neki -i*-je tehát nem lativusi rag, hanem személyrag. Hogy a *nēki* alaknak a személyrag *-e* alakjával való változata,

vagyis *neke*, nincsen (Színnyeinek ez föltünt), ez olyan jelen-ség, mint ahogy a szintén 3-ik személyraggal alakult 'ceteri' jelentésű *többi* szónak sincsen *többe* változata, a genitivus par-titivusi szerkezetből kivált *fele* adjectivumnak (*fele* rész = pars dimidia) viszont *feli* változata nincsen.

Ne várjunk a gazdag élőnyelvtől holt íróasztali követ-kezetességet!

gimilcictul

(4. s.)

Egykorú kiejtése: *gyimilcsiktül* = (köznyelvi) 'gyümölcsöktől'.

A *gyümölcs* szónak abban a török nyelvben, melyből még a honfoglalás előtt nyelvünkbe került, *jimiš* volt az alakja. A magyar nyelv *-i* tövéghangzós nominativusainak analogiájára *-i* tövéghangzóval vettük át: **jimisi* (vö. 1055: *-fidemsi* e. k. *Fidémsi* > mai *Födémés* helynév). A **jimisi* szókezdő *j*-je a mi nyelvünkben lett *gy*-vé (vö. *jász* > *gyász*, *jalog* > *gyalog*); a zárt szótag végső mássalhangzója előtt is az *l* hang a mi nyelvünkben támadt e szóban (vö. *ács* > *álcs*). Így lett a török *jimiš*-ből az ó-magyar **gyimilcsi* és annak többes száma: *gyimilcsik*. A *gyimilcs*-ben a szótagzáró *l* az előző *i* hangot labialisálta *ü*-vé, s így lett a *gyimülcs* alak. (Lásd az Oklevél-szótárban *Gyümölcsény*, *Gyümölcsény-bokor*, *Gyümölcsény-fa*, *Gyümölcsényes* és *Gyümölcsös* címszók alatt a megfelelő adatokat ezekből az évekből: 1211, 1214, 1269—77, 1275, 1335, 1339, 1374—82, 1382.) A *gyimülcs* alak többese **gyimülcsük* volt, mint *gyimülcsüs* volt a mai *gyümölcsös* egyik régi alakja: 1327-ben. Már a HB. idejében sem volt meg a *gyimilcs*, *gyimülcs i* > *ü* tövéghangzója, tehát akkor már a nyelvtudat előtt megvolt a *-k* többesjelnek *-ik* és *-ük* alakú előhangzós változata is. A *gyimülcsük* többesből a felsőfokú rövid magánhang-zók középfokúvá váltával lett a *gyümölcsök* alak. Gyakori a codexekben *gyümölcs* alak is (TelC. 207, 209; TihC. 611).

Az *élni* ige mellett a részleges tárgyat az ablativusnak *-tól* ragjával fejezte ki a HB. nyelve: „gyimilcsiktül ... élnie...”, és alkalmazta régi nyelvünk e kifejezésben az ablativus *-ról*, *-ről* ragját is. Ezt mutatja a Nagyszombati Codex (352): „hogyan

ki gyimölcs mēg vala jegyēzvén Paradicsomnak ő almájában, *kiről* avagy kivel Ádámnak Isten *ēlni* parancsolt vala.“

E codex régibb kéziratnak XVI-ik századelei másolata; a másoló már szokatlannak tartotta a 'vmiről él' szerkezetet, ezért vetette utána a *-vel* ragosat. Középkori irodalmunk efféle jelenségeiben — mint már másutt említettem — nem szabad stylus-szépségre törekvést, bibliai vagy ősi párhuzamosságot keresnünk, hanem a másolónak azt a stylus-szépséggel nem törődő használni akarását, hogy egyfelől meg ne rontsa a régibb üdvösséges szöveget a régi szó vagy szerkezet elhagyásával, másfelől az olvasó lelki épülése végett a jobban érthető, szokottabb szó vagy szerkezet alkalmazását is el ne mulassza.

gimilltwl

(9. s.)

Egykorú kiejtése: *gyimilcstül*.

A *-tól, -től* rag eredetére nézve általánosan elfogadott vélemény az, hogy a *tő ~ tü* szavunknak ablativusi *-l* ragos alakjából lett, mint ahogy a *bél < bel* szó *-l* ragos alakjából lett a régi *belől* névutó, majd ebből a *-ből* rag. (Szinnyeiével ellenkező véleményem szerint a *belől ~ belél* névutó a *bel* szóból nem az egyszerű *-l*-lel alakult, hanem az összetett *-ől ~ -él* raggal.)

A *-tól, -től* ragnak hangrendi illeszkedés nélkül való alakjai a XVI-ik században: *-tél, -től, -tül*: *asszonytél* (azé *ntel*) DebrC. 492, *atyámtól* (*athyam tewl*) DebrC. 498, *haláltül* (*haláltwl*) GömC. 95.

A *tő ~ tü* szóból való származtatást finn, cseremisiz, votják, zürjén analógiák támogatják: azokban a nyelvekben a *mi tő* szavunk megfelelőjének ragos alakjai szintén helyviszonyt jelölő adverbiumok és postpositiók. Ezek azonban természetesen nincsenek történeti összefüggésben a magyar *-tól*-lel, hiszen az ugor ág, melyhez a magyar tartozik, már régen elvált a finn-permi ágtól, mikor ez utóbbiban, illetőleg egyes tagjaiban a *tő* megfelelőjéből adverbiumok lettek. Viszont az ugor ág obi tagjainál nincsen semmi nyoma sem a *tő* megfelelőjéből raggal keletkezett adverbiumnak. Kétségtelen tehát, hogy

a *tő* szóból csak a magyar nyelv külön életében lehetett volna ragos adverbium > postpositio > suffixum.

Ha azonban nyelvünkben névszóból régiebb helyhatározó-
raggal új helyhatározószó, helynévutó, helyrag keletkezett,
akkor egyazon névszóból más-más helyviszony jelölésére más-
más raggal nem egy, hanem több névutó vagy rag is keletke-
zett. Így a *bél* < *bel* szóból nemcsak *belől* > *ből* lett (honnét?),
hanem *-ben* (hol?) és *belé* > *-be* (hova?) is. A *-ról* (honnét?)
sem egyedül áll, hanem van mellette *rēā* > *rā* > *ra* (hová?) is.
A *tő* ~ *té* szóból nemcsak *fől* ~ *fél* < *fél* lett, hanem *fönn*, *fönt*
is. Az *al*, *föl*, *mell* főnevekből nemcsak *alól*, *fööl*, *mellől* lett,
hanem *alatt*, *fölött*, *mellett* (hol?) és *alá*, *fölé*, *mellé* (hová?) is.
Ezek az észlelhető jelenségek ellene szólnak a *tő* főnévtől való
származtatásnak.

Valószínű, hogy a *-tél*, *-tül*, *-től* rag a magyar locativusi -*t*
és ablativusi *-él* ~ *-öl* ~ *-ül* összetétele. Ennek a föltevésére
az bátorít bennünket, hogy a *-től* ragot időben megelőző két
ablativusi ragunk, az *-öl* és *-nül* (N. *mesternül* = 'mestertől',
mesteréktől'), szintén összetett helyrag. A finnugor eredetű
ablativusi *-l*-nek a vogulban való mai fő szerepével azonos sze-
repe van a vogul *-tal* ragnak; valószínű, hogy ebben a ragban
ennek ablativusi ragelemeként a locativusi *-t*-vel kapcsolódott
az *-l*, így tehát a vogul *-tal* ragban épúgy benne van a locativus
-t-je és az ablativus *-l*-je, mint a magyar *-től*-ben.

A magyarban az *-öl*, *-ül* rag állapot- és módhatározó ér-
téssel is ráakodott a locativusi eredetű *-t* ragra az *örö-
mes-t-ül*-, *fenekes-t-ül*-féle alakokon. A magyar nyelvjárási
-nül ablativusi ragban is ablativusi *-l* van, de alapja, az *-n*-
elem, locativusi. Itt jegyzem meg, hogy a *-nál* rag is a nyelv-
járási, összetett ablativusi *-nól* (*-nul* ~ *-nül*) ragunk változata;
olyan hangváltozat a *-nól* mellett a *-nál*, mint a *valók* mellett a
valák. A *-nál* némely vidéken eredetileg hátulsó hangrendű
alakjában vált általánossá (pl. *ennál*, *annál*), mint az *óta* < *ólta*
is (pl. *ezólta* > *ezóta*, *azólta* > *azóta*), melynek első eleme a
különben eredetileg elülső hangrendű *-öl*, *-ül* (*ezül-te* > *ezüte*
nyj.). (L. Mészöly: MNy. XI: 193.)

Hogy a *-től* és *-nál* ragban névszó i tövet keresnek, an-
nak oka az a téves vélemény, hogy az úgynevezett személy-
ragozott határozószók (*tőlem*, *nálam*) mind a *belőlem*-félék

képe szerinti alakulások volnának. Elfelejtik, hogy mielőtt régi raggal névszóból új ragjaink keletkeztek, régi raggal kellett a személynévmás jelölte fogalom helyviszonyait kifejezni. Azt is észben kell tartanunk, hogy ha két v. több szóból való összetétel első tagja személynévmás volt a finnugor nyelvekben, akkor az összetétel utótagja fölvehette a megfelelő személyragot is a személynévmás funkciójának erősítésére. A vogulban 'ló': *lū*; a 'ház' 'istálló' pedig: *kwol*. A 'lónak az istállója': *lū-kwol*, személyrag nélkül is, de lehet egyes 3-ik -*ü* személyraggal is: *lū-kwol-ü*. A magyarban is lehet: *ló-istálló* és *ló-istálló-ja*. Azt ma már nem mondjuk, hogy **én-ház*, sem a vogulok ma már, hogy: **am-kwol*, bár kétségtelen, hogy a *lū-kwol* typus szerint amazt is mondták valamikor. Mint a *lū-kwol*, *ló-istálló* összetételekből lett a *lū-kwol-ü*, *ló-istálló-ja*, úgy lett az **am-kwol*, **én-ház* összetételekből az *am-kwol-i*, *m*, *én-ház-am*. Így lett az **én-ad* finnugor korbéli szerkezetből az **én-ad-én* > *én-ad-om*, az **en-é*, **én-től*, **én-nál* szerkezetből az *en-é-m*, *én-től-em*, *én-nál-am*. Az efféle szerkezetekben idővel a személyrag sok esetben egymaga átvette a személynévmás funkcióját, s a személynévmás elhagyásával keletkeztek a *házam*, *adom*, *tőlem*, *nálam* alakok. Ezeknek az élő magyar nyelvben szűkebb szerepük van, mint az elnagyolt leíró nyelvtanok szabályozta irodalmi nyelvben, s az 'az *én* házam' és *éntőlem* typusnak nagyobb körű a szerepe és más értelmű, mint ahogyan Szinnyei nyelvtanaiból gondolni lehetne. Az *én-házam* és *én-tőlem* typus a *házam* és *tőlem* typussal szemben nem csupán akkor járja, mikor a személynévmás hangsúlyos. Nemcsak a mai élő nyelvben van így, hanem így volt a régi élő nyelvben is.

pur el chomuv uogmuc

(2. s.)

Egykorú kiejtése: *pur* és *chomu* (*χomu*) *vogymuk* (köznyelvi 'por és hamu vagyunk'.) A latin forrásban: „pulvis sumus“.

A 'por és hamu' két rokonjelentésűt összekapcsolva látjuk a XVI-ik századi TihC-ben (359): „*porrá és hamujá* lőt-tönk vóna“, a DebrC-ben (528): „Mit kevésködöl, *por és hamu*? Ha ma vagy, holnap nem lesz.“

A finnugor eredetű hátsó hangrendű szavak kezdő *k*-hangja az ugor korszakban, vagyis a mai magyar, vogul, osztják nyelv hajdani egységekor némely nyelvjárás némely szavában a megfelelő réshanggá lett. Ez a hang megvan az obi-ugor nyelvekben (vogulban és osztjában), s mint Melich bebizonyította és helyesírás is mutatja, megvolt a HB. korában is. Ez a hang a mediopalatalis spirans muta, phonetikus jegye *χ*, de jelölhetjük magyar szövegben a latin írás szerint *ch*-val is, mint a HB. is teszi. (Ez a hang van a német *ach* szóban). A mai *hamu* kiejtése tehát a *chomuv ch* írásjegyei szerint a HB. nyelvjárásában *chomu (χomu)* volt; vogul megfelelője *χūlam*, finn: *kulmu* — a finn tartotta meg legjobban az eredeti alakot. A finn *-lm-* magyar megfelelője itt *-m-*, mint a finn *silmä* ~ m. *szēm* esetében. A magyar **kulmu > chomu > hamu* szóban megmaradt ugyanazon eredeti rövid tövéghangzó, mely a finn *kulmu*-ban is megvan. A HB-ben s általában az Árpád-korban a *w*, *uu*, *vv*, *uv* néha rövid *u* hang helyén van, például 1138: *Hwruat*, 1198: *foruuld* és 1211: *Soruld* (Ó-magy. Olyk. 28, 63, 74). *Valuustey* 1237—40 (Ó-magy. Olyk. 95). Később is a XVI-ik században: *hafonlatuusfaga KulcsC. 137*, *laffwwk* ÉrsC. 317; ugyanazon codexben egymás mellett egyik szóban rövid *u* jegye a *w*, a másikban *vú* hangkapcsolaté: „*hangws zaw cymbalomba*“ e. k. „*hangus szavú cimbalomba*“ (364.) A *hamu* szónak különben az Oklevélszótár (nagyon fontos bizonyíték!) csak egy *u*-val írt alakját ismeri: 1211: *Homuholm* (értsd: Hamu-halom); 1269: *homuhailuk* (értsd: Hamu-hajlok). Téved Szinnyei abban, hogy a *hamu* szót a *v* tövűek közé sorozza s a HB. *chomuv* alakját *χomu*-nak olvassa (*uv* kettőshangzóval).

Nemcsak a rokon nyelvekbeli alakok mutatják azt, hogy a *hamu* szó eredeti tőalakja nem végződött *v*-hanggal, illetőleg *v*-nek megfelelő haggal, hanem a régi magyar ragozott alakok is ezt mutatják: XV. sz.: *hamu* Bécsi C. 16; *hamuckal* Bécsi C. 57; *hamut* Bécsi C. 29, 174; XVI. sz.: *hamvia* (e. k. *hamuja*) DöbrC. 310; *hamwyabol* Érdy C. 297; *hamuyat* TelC. 266; *hamwyokat* Érdy C. 10; *hamvth* DöbrC. 227; *hamwth* FestC. 113, KeszthC. 266, 425, KulcsC. 244; *hamwt* Érdy C. 443. A *hamu*-nak a *hamu-ja* mellett némely speialis esetben ilyen egyesszámú 3-ik személyragos alakja is van: *hamva* és ebből fejlődő

dött *hamma*. Mint a *hamma* világosan mutatja, olyan különös jelentéssel kapcsolatos esetek ezek, melyekben az állandó személyragos alkalmazás miatt a nyelvtudat előtt elhomályosult a szótó és rag alakja: *hamu-a* > *hamu-v-a* > *hamva* > *hamma*. Így lett a *taluja* személyragos köz név mellett csakis az állandó birtokviszony-szerkezetű hely nevekben a *-falu-a* alakból *-falu-v-a* > *falva* (sok esetben *-fa*), holott a *falu* szó rokon nyelvekbeli megfelelői (vog. *paul* plur. *paulat*) és régi magyar s mai nem úgy gyártott alakjai (*faluk*, *taluja*, *falut* stb.) szintén azt bizonyítják, hogy a *falu* nem *v* tövű.

Téved Szinnyei abban, hogy a *falvak* alakot természetes fejlődés eredményének és így eredeti *v*-tövet mutató, régi magyar alaknak tartja (Nyhas. 59, 158), holott csak körülbelül száz-valahány éves tudakos csinálmány az ősi *faluk* helyett az ősi *daru*: *darvak* (vö. vog. *tārij*: *tāryat*) mintájára. Csak tévedések lehetnek az olyan nyelvtörténeti fejtegetések eredményei, melyek nem tudnak különbséget tenni a természetesen fejlődött és az írók csinálta szóalakok között, az Árpád-korban is élő és a mult században gyártott alakok között. Az élő magyar nyelvnek és nyelvemlékeinknek e szó felől való hiányos ismerete az oka annak is, hogy az Akadémia szabályai a *falu* többesszámának leghelyesebb képzésmódjául tévesen ezt ajánlották: *falvak*. A 3-ik személyragos *hamu-a* > *hamu-j-a* és *hamu-a* > *hamu-v-a* > *hamva* alakok úgy viszonylanak egymáshoz, mint a *hamu*-ból translativus *-á* raggal lett *hamu-á* (XVI. sz. HorvC. 155) s az ebből *j* járulékhanggal lett *hamu-j-á* (XVI. sz. TihC. 359) és ugyancsak a *hamu-á* alakból a *v* járulékhanggal lett *hamu-v-á* (XVI. sz. PéldK. 58). *Hamu-j-á*: *hamu-j-a* = *hamu-v-á*: *hamu-v-a* > *hamva*. A *hamva* > *hamma* alak megmagyarázza a *hamvas* > *hammas*, *hamvaz* > *hammaz* alakokat is. Tévedés azt föltenni, hogy a *falu*, *hamu u*-ja *uu*-ból fejlődött, mint Szinnyei, Knieszsa stb. véli.

Falu: *falu-a* $\begin{matrix} \nearrow \\ \searrow \end{matrix}$ $\begin{matrix} \text{falu-j-a} \\ \text{-falu-v-a} > \text{-falva} \end{matrix}$

Hamu: *hamu-a* $\begin{matrix} \nearrow \\ \searrow \end{matrix}$ $\begin{matrix} \text{hamu-j-a} \\ \text{hamu-v-a} > \text{hamva} > \text{hamma} \end{matrix}$

miv
(3. s.)

Egykorú kiejtése: *miv* (köznyelvi 'mi').

A HB. helyesírása, az ugor nyelvek megfelelői és a magyar hangtörténet bizonyítanak a szóvégi *v*-s olvasás mellett. A HB-ben *mi*, *ti* helyén ezt látjuk írva: *miv*, *tiv*. A régi szövegek XVI-ik századelei másolataiban is elvértve hasonló írást találunk: *myw* TelC. 271; *thiu* WeszprC. 1; *tiw* WinklC. 185; *tyw* NagyszC. 62. A vogulban és osztjákbán a megfelelő névmások *γ* és *η* hangra végződtek. Az *η* mediopalatalis nasalis (az a hang, melyet a német *singen*-ben az *ng* jelöl és amelynek a magyar az *n*-et ejti a *g* előtt: *engēm* kiejtése *ǣŋgim*); a *γ* mediopalatalis spirans sonans (az a hang, mely a német *ach*-beli muta *ch*-nak sonans megfelelője, megvan a *Tage g*-jének spirans kiejtésében). Az ugor *γ* hangnak, mely az obi-ugor személynévmásokban *η* hanggal váltakozik, a magyarban megfelelő lehet v pl. vog. *tā γ* ~ magy. *darv*-, vog. *māγ* ~ magy. *mev*- a régi *mevet* (> *nevet*) igében. Lehetett tehát a vogul *māη* ~ osztj. *māη* megfelelője *v*-vel az ómagyar *miv* v. *miv* (mi); a vog. **tāγ* > *nāγ* ~ osztj. *nāη* megfelelője pedig lehetett az ó- magyar *tiv* v. *tiv* (ti).

A magyar hangtörténet azt mutatja, hogy első hangrendű szavak végső *v*-je eltűnhet, s eltűnése előtt megnyújtja az előtte való rövid magánhangzót, sőt néha labialisálja is (éppúgy, mint a szótagzáró *l*). Lássunk bizonyító eseteket a szóvégi *v* eltűnésére.

A magyar szóbelsei, illetőleg szóvégi *v* hangok némely szóban finnugor *m*-ből fejlődtek. Így a vogul *nām*-nek a magyar *név* felel meg, melynek magánhangzója eredetileg rövid volt: *nev* (vö. acc. *nevet*). A vogul *lām*-nek a magyar *lé* felel meg, ennek még két évszázaddal ezelőtt is közönséges volt *lév* alakja, melyben eredetileg szintén rövid volt a magánhangzó: *lev* (vö. acc. *levet*). A XIX-ik század előtt gyakran olvasunk ilyeneket: *lév*, *lévben*, *lévnek*, *lévhöz*, mint *név*, *névben*, *névnek*, *névhez*. A *név*-ben máig megmaradt, a *lév*-ből pedig már eltűnt a szótagzáró *v* hang. Ugyanígy járt a *rév* szó sok nyelvjárásban: *ré* lett belőle. (Nem tudom, milyen okkal tesz föl Szabó T. Attila a *rév*-nek **rēū* alakját.) Ugyanígy el-

tűnt a *miv*, *tiv* szótagzáró *v*-je is, jó régen már, körülbelül a XV-ik század folyamán. A *szív* szónak is, melynek *v*-je szintén finnugor *m*-re vihető vissza, már a XV-ik, XVI-ik században közönségesek *v* nélküli *szi*, *szü* változatai. Mai *bő*, *bű* szavunk régen *bév* volt. „Jézus szegényöknek nagy *bév* (*beew*) háza“ (XVI. sz. *CzechC.* 26). A *v* labialisálta az előző magánhangzót, s úgy lett a *böv* és *bűv*, végre a *bő* és *bű*. Finnugor *-m*-ből lett a *-v* régi *fiv* szavunkban is, melyből a *fűv* és mai *tű* alak lett. A *mi*, *tí* személynévmásnak is van labialis magánhangzójú *mü*, *tü* > *mü*, *tü* változata. A HB-ben a *miv* már valószínűleg hosszú *i*-vel hangzott.

Kétségtől távol Szinnyi abban, hogy *miü*-nek olvassa.

Heon

(5. s.)

Egykorú kiejtése: *hévon*.

A régi *hévon* ~ *hívon* ~ *hévan* ~ *hívan* szó eredeti jelentése 'üresen'. Szenczi Molnár Albert XVII-ik századi Dictionariumában a *hívon* (*Hívon*) szó jelentése „vacue, inaniter“. A XV-ik, XVI-ik századi codexekből: „kazdagokat *hévon* (*hewon*) elbocsátá“ LobkC. 145; „kazdagokat *hévon* (*hewon*) bocsátá“ FestC. 120; „kazdagokat bocsátá *hívon* (*hywon*)“ PeerC. 168; „kazdagokat *héjába* (*heiaba*) avagy *hévan* (*heuan*) bocsátá“ TihC. 159 (ugyanazt a bibliai részt későbbi bibliafordításokban már így találjuk: „üresen bocsátá“); „*hévon* (*heun*) elbocsátátok az özvegyeket“ (azaz: üres kézzel, adomány nélkül) CornC. 297; „Soha oly szegény hozjá nem jühetött, hogy *hévon* (*hewon*) elbocsátta volna“ ÉrdyC. 897; „*hívon* (*Hiun*) senkit nem bocsát vala“ NádC. 533; „Azok megfogván útet, megverék és *hévon* (*hewon*) bocsáták el“ (t. i. a szőlőművesek a szőlősgazda szolgáját, akit gazdája azért küldött hozzájuk, hogy szőlőt kérjen tőlük) JordC. 495 (a latin szövegben: „dimiserunt i n a n e m“; későbbi fordításokban ez a bibliai rész [Luk. XX: 11]: „üresen bocsáták“); „az követék ő urokhöz *hévon* (*hewon*) mégtérének“ ÉrsC. 179; „hogy mendenestől *hévon* (*hevon*) nē térnének meg“ Szt. Dom. 83; „az kápsát *hévon* (*hewon*) lélé“ ÉrsC. 584 (a kápsába rakta bele a szegény a kapottat); „lölük *hívan* (*hyvan*) kezéket“ JókC. 109; „miképpen láttok maстан engemet *hévon* (*hewon*)“ ÉrsC.

299; „ő tudományokban és bölcseségekben löltettek *hivan* (*hyuan*)“ JókC. 110; „Ném akarlak tégedet *hévan* (*heuan*) megfordólnod“ ~ ‘*nolo vacuum te reverti*’ MünchC. 8; „lélte őtet *hivan* (*hiuan*)“ ~ ‘*invenit eum vacantem*’ MünchC. 37. A XVI-ik századi nyelvemlékek bizonyossága szerint volt akkor egy *hé* ~ *hi* szavunk, ennek jelentése ‘üres’ volt.

Valamitől vagy mindentől *üres* jelentése volt régen a *csupa* szónak is: „Egy *csupa* személy, kinek így mint *egyedül állónak* sémme bizonyos örökése *ném* volna“ Veres: Verböczi ford. 16 (XVII. sz.). A *csupán* szóval pedig már kifejezzük az ‘egyedül’ és ‘csak’ fogalmát: ‘*Csupán* én maradtam ott’ = ‘*egyedül én maradtam ott*’ (mintegy mindenki mástól megfosztva, mindenki mástól *üresen*) azaz ‘*csak* én maradtam ott’. A *puszta* szó is jelenti azt, hogy ‘valamitől vagy mindentől *üres*’, és a *pusztán* is jelenti azt, hogy ‘egyedül’, ‘csak’: ‘*pusztán* maradtam’ azt jelenti, hogy ‘mindenemet elvesztve, *üresen*, *egyedül* maradtam’; ‘*pusztán* én maradtam ott’ azt jelenti, hogy ‘*egyedül* én maradtam ott’, ‘*csak* én maradtam ott’. Ezek a jelentés-analogiák megmagyarázzák az eredetileg ‘üresen’ jelentésű *hévon* szónak HB-beli ‘csak’, ‘csupán’ jelentését.

Szinnyei helytelenül követte azt a föltevést, hogy a *heon* egykorú kiejtése *hëön* volna, s helytelenül elemezte ő is úgy, hogy a rag: *-n*, a tö: *hëó-*, lévén szerinte képző az *-ó-*. Helyesen tette azonban Szinnyei, hogy egy régebbi értekezésem után abban hagyta a *hëön* olvasást és az avval járó magyarázatot.

A codexek *hévon* alakjai (*héon* és *héjon* nincsen bennük), azután meg a HB. hangrendszere és helyesírása arra intenek bennünket, hogy a *heon*-t ne *héon*-nak, hanem *hévon*-nak olvassuk. A *hévon* ~ *hivon* ~ *hévan* ~ *hivan* alakok régi változata a *héjan* ~ *hijan* (= *üresen*) is: „*héjan* (*heian*) ereszték még“ ~ ‘*et remiserunt eos vacuum*’ Bécsi C. 12: „*elereszték őtet hijan* (*hyan*)“ ~ ‘*dimiserunt in anem*’ MünchC. 157; „*Héjan* (*Heian*) hozott még engemet“ ~ ‘*vacuum reduxit me*’ Bécsi C. 3. Ezek tehát XV-ik századelei adatok.

A régi *hé* (= *üres*) *-ban* ragos alakja az a *héban*, melyet a XVI-ik század közepéről való Tinódiban olvasunk: (186) „Juta még egy huszár, öklelni akará — Félön szököllék: kopja *héban* jára“, tudniillik nem a célt, hanem csak az *üres*-

séget érte, az üres levegőt. A *héban* és *héjában* ~ *hijában* ~ *hëában* ~ *hiában* között annyi a különbség, hogy a *hé-ban* töve a ragtalan *hé-*, a *héja-ban* ~ *hijá-ban* töve pedig a személyragos (vminek a) *hé-ja* ~ *hi-ja*. A *héjában* ~ *hijában* ~ *hiában* alapjelentése is 'üresen'. Ezt mutatják a következő, XVI-ik századi codexidézetek, melyekben a *héjában*, *héjába* egy jelentésű a *hévan* és *üresen* szóval: „sénkit az ő nevöket emlőjtven *héjában* és *iresen* (*heyaban es yresen*) el nēm bocsátott“ ErdyC. 640; „csak az bínöst öressön és *héjába* (*öressön es heyaba*) elhagyván“ LázC. 196; „kazdagokat *héjába* avagy *hévan* (*heiaba: auagh heuan*) bocsátá“ TihC. 159. Azt is, hogy a 'kopja *héban* jára', bátran mondhatni emígy: 'a kopja *hiában* jára'. Hogy a személyragtalan *héban* alak helyett a személyragos *héjában* terjedt el sok hangváltozatban, annak oka az, hogy a személyragtalan *hé* 'üres' nominativusnál sokkal gyakoribb volt a személyragos 'vminek *héja* ~ *hija*' nominativus és ennek a *hiján*, *hijával* stb. határozóragos alakjai.

A személyragos és -n határozóragos alakból lett a *héjános* ~ *hijános* ~ *hëjános* ~ *hijános* ~ *hëdnos* ~ *hiános* ~ *hëdnos* ~ *hiányos*, mint az -n ragos *nyilván*-ból a *nyilvános* > *nyilvános*. A *hiányos*-ból lett -ság képzővel a *hiányosság* és változatai, irodalmi elvonással pedig a *hiány*. A régi nyelvben a *hiános* és *hiánosság* — eredetére vallólag — lelki ürességet is jelentett, azt, melyet 'vanitas', 'Eitelkeit' jelöl: „Az ember is, mikor dicsérik, felemelkedik és *hiúságra* oszol, ha *hëdnos*, mint Nabuchodonozor“ Pázm. Préd. 49; „Az szívnek bünei ezek: Hitetlenség, ájéatlanság, *hijánosság* (*Hyanofag*), szegényeknek megútálása“ NagyszC. 355. Ma a *hiányos*, *hiányosság* már nem lelki, hanem csak az eredeti tárgyi 'defectuosus', 'mangelhaft', 'defectus', 'Mangel' jelentésben ismeretes. A *hiján*-n határozóragos alak mellett ismeretes a *hijában*, *hijába* ~ *hiában*, *hiába* -ban, -ba határozóragos alak is, a *hijában*- v. *hijábanvalóság* stb. pedig csupán lelki 'hijánosság'-ot jelentett: 'vanitas', 'Eitelkeit'. A 'vanitatum vanitas' „héjábanvalóságnak héjábanvalósága“ volt (Helt. Bibl. I. f4. XVI. sz.). Amint a személyragos tövű *hiján* alaknál eredetibb a személyragtalan tövű *hijan*, úgy a személyragos tövű *héjában* alaknál természetesen eredetibb a személyragtalan tövű *héban* alak. Amint a *héjában* mellett volt *héjába*, ennek pedig *hiába*

változata, így kellett lennie *héban* mellett *-ba* ragos *héba* alaknak és ennek *hiba* változatának. Ebből a *-ba* ragos alakból úgy lett az *-s* képzős *hibás*, mint az *-n* ragos *hiján*-ból a *hijános* ~ *hiányos*. A *hibás* szónak épúgy megvan 'defectuosus, 'Fehler habend' jelentése, mint a *hiányos*-nak, és a *hiba* főnevet 'defectus', 'Mangel' jelentéssel épúgy elvonták a *hibás* melléknévből, mint a 'defectus', 'Mangel' jelentésű *hiány* szót a *hiányos* melléknévből. Hogy a *hiba* csakugyan az 'üres' jelentésű *hé* ~ *hi* szóból eredt, azt bizonyítja az is, hogy a *hibáz*-, *hibázik*-nak megvan a 'hija van' vagy mai irodalmi nyelvszokás szerint *hiányzik* jelentése. *Hiba* esett a jószágban, ha *hija* van. Továbbá akinek a kopjája *héban* járt, az *hibázott* a vetésben, *elhibázta* — itt is érzékelhető a *hiba* és *hé*-összetartozása. Dobásban, lövésben ma is *elhibázzák* a célt. Megvan azután a *hiba* szónak lelki 'error', 'Fehler' jelentése is, mint a *hiábavalóság*-nak. A *hiba* tehát eredeti magyar szó, épúgy a *hi* 'üres' szóból származott, mint a rokonjelentésű *hiány*. Emaz *-n* ragos, amaz *-ba* ragos határozóval azonos alakból lett.

A *hé* ~ *hi* szónak megvan nyelvjárásokban 'házpadlás' jelentése is, evvel az eredetileg 'üres' jelentésű szóval nevezték el a tető alatt lévő ürességet. Hogy pedig a ház *hi*-ja, *hé*-ja (azaz padlója) csakugyan 'üres' jelentésű *hé* ~ *hi* szavunkkal azonos, ezt az is bizonyítja, hogy a padlásnak a *hi*, *hé* alakokon kívül megvan sok vidéken *hiu*, *hijju* alakú neve is, már pedig az 'üres' jelentésű *hi* ~ *hé* szónak is megvan *hiu* és régi *héju* alakja. 'Omni vitio vacuas' — ezt a XV-ik századi Husszita Biblia így fordítja: „mëndén büntől *héjukat* (*heiukat*)“ Bécsi C. 318; itt a *héju*- 'vacuus' töre többes *k* következik. Suffixum nélküli nominativus a *héju* a következő, XV-ik századi zsoltárfordításban: „Hanēmha Úr őrizendi a várast, *héjába* (*heiaba*) vigyáz, ki őrizi azt. *Héju* (*Heiu*) tünekték a világ előtt félkelneték...“ AporC. 99; ez mai fordításban: „Ha az Úr nem őrizi a várost, *hiába* vigyáz az őriző. *Hiába* (azaz *hiábavaló*) nektek korán felkelnetek...“ A XCIV-ik zsoltárból: „Úr tuggy a embereknek gondolatit, mért *héjuk* (*heiuk*)“ AporC. 54; ma: „Az Úr tudja az embernek gondolatjait, hogy azok *hiábavalók*.“ Malakiásban (III, 14): „Van us est, qui servit Deo“, mai magyar bibliában: „*Hiábavaló* az Isten szolgálata“, a Husszita Bibliában: „*Héjolkodik* (*Heiolkodic*), ki Istennek szolgál“ Bécsi C. 323.

Ezek szerint 'vacuus' alapjelentésű szavunknak ugyanabban a XV-ik századi szövegben ilyen suffixumos alakjait ismerjük: *héja-n*, *héjo-lkodik*, *héju-k*, suffixum előtt tehát ilyen töváltozatait látjuk: *héja-*, *héjo-*, *héju-*. Suffixum nélküli, tehát nominativusi töve pedig: *héju*. A *héju* végső *u*-ja tehát sem nem suffixum, sem nem hosszú hangzó, hanem a szótó végső rövid magánhangzója. A finnugor korban szavaink kevés kivétellel két tagúak voltak és rövid magánhangzón végződtek. Ezt az eredeti tövéghangzót legteljesebben az a finn nyelvjárás tartotta meg, mely az irodalmi nyelv alapja: finn *kala* ~ magy. *hal*, f. *silmä* ~ m. *szém*. Vannak finn nyelvjárások, melyekben a tövéghangzó *u*, *ü* hanggá vált: *kalu*, *silmü*, és két tagúnál hosszabb szavakról már el is tűnt, de két tagúakon még megvan. A finn *jumala* (isten) szó például csak *jumal* a tövéghangzót veszteni kezdő nyelvterületeken, aminthogy a finn *kala* szónak a mordvinban már csak *kal* felel meg, a cseremiszen *kol*, a vogulban *xul*, a magyarban *hal*. Az eredeti tövéghangzót a magyarban már csak a suffixumos alakjain találjuk meg a *hal*-nak *a*, *o*, *u* alakban: *hala-t*, *halo-n*, *halu-nk*. Szintén *a*, *o*, *u* tövéghangzót találunk a *héja-n*, *héjo-lkodik*, *héju-k* alakokban.

A suffixum előtti *hala-*, *halo-*, *halu-* tövel szemben mai nyelvünkben suffixum nélkül már a tövéghangzója vesztett *hal* áll. Tudjuk azonban, hogy Árpád-kori nyelvemlékeink magyar szavaiban még gyakori volt a finnugor eredetű rövid tövéghangzó. Egy példát mondok. A finn szókezdő *k*-nak hátulsó hangzó előtt a magyarban *h* felel meg, a szóbelsei *-nt*-nek *-d*, így tehát a finn *kunta* ~ vogul *xānt* ~ magyar megfelelője: *had*. Ma csak a *hada-t*, *hado-n*, *hadu-nk* stb. alakok mutatják a rövid véghangzós *hada-*, *hado-*, *hadu-* szótót; azonban rövid *-u*-ra végződő teljes nominativus-tő is megvan még 1055-i oklevélben: *hodu*, olyan oklevélben, olyan korban, melyben már épúgy észlelhető a tövéghangzó veszni kezdte, mint némely *-u*, *ü*- tövéghangzós finn nyelvjárásban. Abból azonban, hogy az Árpád-kori *hodu* szó ma úgy hangzik, hogy *had*, és az Árpád-kori *utu*, *nogyu*, *szilu*, *szádu*, *liku*, *váru* úgy hangzik, hogy *út*, *nagy*, *szil*, *szád*, *lik*, *vár*, abból még nem következik az, hogy *va la me n ny i* szavunk tövéghangzója elveszett mára, vagy hogy elveszett az Árpád-kor végére, mint ahogy ezt Szinnyi és követői tévesen fölteszik. Ennek ellene mond más finnugor

nyelvek hangtörténete is, de közvetlenül a magyaré is. A tövéghangzó nem egy időben vész el minden szón, és elveszése függ a szó hosszúságától is, az előző mássalhangzó mivoltától és helyzetétől is. A finn nyelvben és Árpád-kori nyelvemlékeinkben megfigyelhetjük, hogy két tagú szavak tovább megtartják a tövéghangzót, mint a több tagúak. Ennek oka kétségtelenül a ritmusra törekvés, mivel nyelvünkben a legkisebb te l j e s ritmusegység a két szótag. Ez az oka annak, hogy ha valamely fogalomra egy tagú és két tagú alakja is van ugyanazon szónak, akkor egy tagú szavunk igyekszik úgy helyezkedni el a beszédben, hogy ne legyen kénytelen egymagában alkotni ütemet. *'Két ló/legel'*; itt a *két ló* egy ütem. *'Van lova/kettő'*; itt a *kettő* az egy ütem, azt már nem mondják, hogy *'van lova/két'*, mivel így az ütem egy tagú lenne. *'Oly jó, oly szép'*; egy-egy ütem. De azt már nem mondjuk (régén mondták): *'Ez az ember/oly'*, hanem: *'ez az ember/olyan'*. Mondhatom: *'kis darab kenyeret'* kaptam; de nem: *'ez a darab kenyér/kis'* — hanem: *'ez a darab kenyér/kicsiny'*. *'Biz Isten'* — ezt lehet mondani; de nem lehet: *'Isten/biz'*, hanem: *'Isten/bizony'*. A ritmus hatása az oka annak, hogy suffixumostul is egy tagú szavaink szeretik különösen a suffixum kettőzését: *jára-t, vere-t, öle-t, folya-t*, de *é-tet, i-tat, vi-tat; köve-t*, de *ő-tet; mesze-t háza-t*, de *ez-tet, az-tat*; abban a nyelvjárásban, melyben a *të* és összevonódott *tés* alakká, ez megtoldódott *tés-is* alakká; az Ormánságban a *kê*-ből *kêkê* lett. A két szótagra törekvő ritmus az oka annak, hogy finnugor nyelvekben a számnevek felsorolásakor az egy tagúak is két tagúakká szoktak válni képző segítségével. Kunszentmiklósi volt collegáimat így soroltuk föl: *'Apostol,/Pátkay,/Kis Ödön'*, nem pedig: *'Apostol,/Pátkay,/Kis'*. A ritmusra törekvés lehet az oka, hogy Anonymus a mai egy tagú magyar szavak és nevek után majdnem mindig megtartja az *u, ü* tövéghangzót: *Léliu, Tosu, Sáru, álmu, hetü, Méniü, Székü* stb.

Azt is megfigyelhetjük, hogy *j (i)* hang után tovább megmarad a tövéghangzó, mint egyéb mássalhangzó után; így a *ré ~ ri* ige *rénak ~ rinak* alakja a XV-ik században *rejonak* (*reionac* Bécsi C. 112), a suffixum nélküli *ré ~ ri* pedig *réjo* (*reio* Bécsi C. 197, 210, 218; DöbrC. 520). Amint hát a többes *rejonak* mellett még a XV-ik, sőt XVI-ik században is meg-

volt a ragtalanúl is rövid tövéghangzós *rėjo**, úgy a többes *héjuk* (vacui) mellett megvolt a XV-ik században a ragtalanúl is rövid tövéghangzós *héju* (vacuus > vanus). A *j*-s *hijo-lkodik*, *héju-k* mellett van *v*-s *hévo-lkodik* és *héva-k* (AporC. 8) is, mint a *j*-s *héjan* mellett *hévan*. Így a régi *rėjo* alakváltozata mai nyelvjárásban *rivu*; itt sem kopott le még a tövéghangzó. A *rivu* 'weinen' mellett ilyen igealakok is vannak nyelvjárásainkban: *nyivu* (~ nyí), *sivu* (~ sí), *szivu* (~ szí), *hivu* (~ hí), a *v*-s alak mellett *siu*, *hiu* mind nyelvjárásban, mind régi nyelvben és vannak nyelvemlékeinkben a *riu* ~ *reu* ~ *rėjo* mellett *siu* ~ *séu* (~ sí), *viu* ~ *viu* ~ *viju* (~ ví), *hiu* ~ *hiu* ~ *hiju* (~ hí, 'vocat', 'rufen') igealakok, vannak továbbá a *sizj* 'lorum', 'Riemen', *héj* 'cortex', 'Rinde' főnévnek *sziu* ~ *szivu* ~ *sziju*, *héju* változatai.

Mindebből megállapítható, hogy nyelvemlékeink kezdete óta van olyan szócsoport nyelvünkben, illetőleg annak némely nyelvjárásában, amely szócsoport két tagúakból áll, csupán a szókezdő mássalhangzó más-más bennük, különben az arra következő hangkapcsolatok: *-éju* ~ *-évu* ~ *iju* ~ *ivu*. E szavak tövéghangzója kimutatható már e szavak legrégibb előfordulása idején, és el nem veszett némely nyelvjárásban máig. Ezek a szavak olyan azonos ütemű és hasonló hangzású csoportot alkottak, hogy átvétel esetén a hozzájuk többé-kevésbé hasonló idegen szó is közéjük illeszkedett *-u* tövéghangzó analogiás fölvételével. Így lett az illető nyelvjárásokban a szerb *liv* és a tót *liev* szónak megfelelő jövevényszavunk *liu*, *liju*, *léju* (infundibulum, Fasstrichter) alakú, az oszmanli *dije* pedig *diju* (> *dij*), az ó-magyarban *Ecilburgu* volt *-u* tövéghangzóval az *álmú*, *Pákosztu* (> Pákozdt), *Bödoktu* (> Bodajk), *surku* (sarok) stb. szavak analogiájára, mely szavakban a végső két mássalhangzó kapcsolatát *-u* tövéghangzó követte.

Azokban a nyelvjárásokban, melyekben a *rēju* ~ *riu* (= rí), *hiu* ~ *hiju* ~ *héju* (vacuus), *hiu* ~ *hivu* (vocat) stb. alakokról elveszett a tövéghangzó, keletkeztek a *rěj*, *rij*, *rív* (= rí), *héj*, *hij* (vacuus), *hij*, *hív* (vocat) stb. alakok. A *héju*-

* Úrhegyi Emilia (MNy. XXXV., 220) épúgy, mint Kniezsa (UJB. XI, 439) és Fludorovits (NyK. XLVIII, 290) nem ügyelnek az *u* tövéghangzónak nyelvemlékeinkbeli *o* változatára.

ság ~ *hévuság* (vacuitas, vanitas) második nyílt szótagja rövid hangzójának szabályos kiestével lett a *héjság* ~ *hévság* ~ *hív-ság*. A tövéghangzó elvesztésével keletkezett a *szi-j* ~ nyelvj-szív 'lorum', 'Riemen' alak.

A szláv *gnoj*-ból a magyarban *ganaj*, ebből a *j* palatalisáló és nyújtó hatására *ganéj*, ebből a *j* elvesztével *gané* lett: így lett a *rěj* ~ *rij* alakból *ré* ~ *ri*, a *héj* ~ *hij*-ből *hé* ~ *hi* (vacuus) és a 'vocat' jelentésű *hij*-ből is *hi*. A *rév* ~ *riv* alakból is lehet *ré* ~ *ri*, mint a *lév*-ből *lé*.

Amely területeken a tárgyalt szók -u véghangzója nem veszett el, ott megeshetett annak az a változása, hogy megnyúlt. Így keletkeztek újabban a *szi-jú* 'Riemen', *hij-jú* 'Boden', *siv-ú* (sí), *hiv-ú* 'vocat' alakok.

Hogy a *hévon* ~ *héjan* alakokban a *v* és *j* eredetileg a töhöz tartozik, mutatja azt a lelki ürességet jelentő középkori *héjt* v. *hëjt* 'stultus', 'albern' szónak *hëjt* v. *hijt* változata. Hogy a 'stultus' jelentésű régi *héjt* is a 'vacuus, vanus, inanis' jelentésű *hé* < *héj* < *héju* szó származéka, azt bizonyítja az is, hogy a *hétság* < *héjtság* a régi nyelvben annyi, mint *héuságos* < *héjuságos*: „*Hétságokat, héuságos* szólásokat (*Heetsagokat, heusagos* zolasokat) szeretnek“ CornC. 118.

Ha már tudunk annyit, hogy a *héjánosság, héjábanvalóság* és *héjtság* rokonjelentésűek a XVI-ik században, akkor az utóbbi alak -t-jének megfejtése már nem nehéz. Az első alakban az -n helyhatározó rag van, a másodikban a -ban helyhatározó rag: e functio-analogiák szerint tehát a *héjtság* > *hétság* 'stultitia', 'Albernheit' szóban a helyhatározó -t van. A *héjt* ~ *hëjt*, *hijt* ~ *hëjt* végső -t eleme eredetileg épúgy helyhatározó rag, mint a *hiány* -ny része és a *hiba* -ba része. *Alázatos-an* helyett gyakori volt a XV—XVI-ik században: *alázatos-t*; tehát *héj-an* alak mellett kelendő lehetett a *héj-t* is. *Pozsony várában* helyett gyakori volt a *Pozsont* helyhatározó, így a *héjában* szóval egy töről való a *hëjt*.

A *héju, héju-ság, hévo-n* stb. hátulsó hangrendű tövéghangzója mutatja, hogy a tárgyalt szavak többelsei magánhangzója is hátulsó hangrendű volt eredetileg még a nyelvelméleink előtti korban. Így van ez a *rěā* adverbiummal is, ennek alakja már 1055-ben *rěā* v. *rěā* (*rea* Tih. Al.), tehát a suffixum -ā hátulsó rendű, a tö (*rě* v. *rě*) elülső rendű. Nemcsak az -ā suffixum

hátulsó hangrendűsége, hanem a *rajta* és *róla* alakok is mutatják, hogy a *rěá*-ban is hátulsó rendű volt a többelsei hangzó: *rajá*; **rojá*. A szláv *gnoj* > magyar *ganěj* > *gané* és *tanojt* > *tanéjt* > *tanét* ~ *tanít* stb. mutatja, hogy a *rějá*, *rějá*, (*rěá*, *rěa*, *riá*) stb. alakokban a *j* hang tette az előző hátulsó magánhangzót elülsővé. A *j* palatalisáló hatása látszik tehát a *héju*, *héjan*, *hiján*, *héjt*, *hijt*, *hétság*, *hitság* stb. alakokon is. Ilyen palatalisáló hatása volt a magyarban a *j*-vel hasonló képzéshelyű régi *χ* hangunknak is: *tonoxt* > *tanéxt* (Ráskai Lea codexeiben), *tanixt* (Vitkovics Codexben). Így érthető meg a *héjt* v. *hějt* „stultus”, „albern” szónak *hixt* v. *hixt* változata (a DöbrC.-ben). „*Hixtnak* (*Hyhtnak*) útálatossá adtál engem” ~ ‘opprobrium insipienti dedisti me’ DöbrC. 92; „Tudjad tē magadat *hějtnak* (*hejtnac*)” ~ ‘stultum’ Bécsi C. 193; „*Hixt* (*Hyht*) beszéd ~ ‘stulti-loquium’ DöbrC. 305; „Ó *hějt* (*heyth*) ember” ~ ‘homo vane’ JordC. 836; „Ó tē *hit* (*hit*), kába” DebrC. 244; „Ó *hějtok* (*heytok*), bolondok” ÉrdyC. 654; „Mégjeléntem ő *hějtságát* (*heitsagat*)” ~ ‘revelabo stultitiam eius’ Bécsi C. 183; „ő *hitságokért* (*hitsagocert*) elvesztenek” ~ ‘interierunt propter suam insipientiam’ Bécsi C. 104; „Bódog ember, kinek ű reménsége Úrnak neve és nēm nézett hamos *hixtságokra* (*hyhtsagokra*)” DöbrC. 93. (L. még: DöbrC. 513, 514, 519, 523, 305.) A ma már kihalt hangképzet még általános volt nyelvünkben a XVI-ik század első felében. Téved Laziczius, mikor azt véli, hogy Ráskai Lea *taneht*-féle írott alakjai nem Ráskai Lea nyelvének hangjait jelölik, hanem csak a régibb, másolt szöveg szerzőjéét. Laziczius fölfogását megcáfolják nemcsak Ráskai codexei, hanem egyéb nyelvemlékek is.

A *héju*-, *hiju*- teljes tö -u tövéghangzóját mutatja a régi *hétság* v. *héjtság* (DebrC. 434), *hiut* v. *hijut* (DebrC. 361.).

eleve

(3. s.)

Egykorú kiejtése: *elevé* ‘primus’ azaz ‘első’. Az *első* az *el*- ‘pars antica’ ‘Vorderteil, Vorderraum’ -ső (-s + -ő dim.) képzős alakja, az *elölső* > *elölső* pedig ugyanazon képzővel származott az *elől* adverbiumból. Az *elölső*-nek és *első*-

nek az 'elő-eső'-ből való származtatása nyelvtörténeti lehetlenség, mert századokon át él már az *első* és *előlső* szó a nélkül, hogy találkoznánk 'elő eső' vagy 'elő esik' kifejezéssel.

A XV—XVI-ik században még *elő* ~ *elé* szavunknak is megvolt 'primus' jelentése. XV. sz.: „*Elő* hónapban“ (Bécsi C. 49) ~ „Mense *primo*“; „*Elő* Simon“ (Münch C. 30) ~ „*Primus* Simon“; „*Primus* — az *elé*“ (i. elee) Sermdom. II, 41; „*Prima* iactura — *elé* kár, *elé* veszél“ (i. elee) Sermdom. II, 249. Az *elé* ~ *elő* szónak megvolt a XV—XVI-ik században is *elevé* változata; például az 'elé-vetvén' ilyen változatban van az ÉrsC.-ben (XVI. sz.): „*elevé*-vetvén“ (i. *elewee wetwen*) (350). Természetes tehát, hogy a 'primus' jelentésű *elé* szónak *elevé* változatát találjuk abban a nyelvemlékben, melyben a *teremté* szónak *terümtévé* változatát leljük.

Az *elé* ~ *elevé* szónak nem 'primus' jelentése volt az eredeti, hanem 'prae-', 'hervor'; tehát adverbium volt, mint az *elől* is, melyből az *előlső* > *előlső* származott.

Téved Szinnyei abban, hogy az *elő* névszóban -ő kicsinyítő képzőt keres. (Nyh.⁷ 97). Az *elé* ~ *elevé*, mint 'prae-', 'hervor' jelentése világosan mutatja, az *el-* töből azzal az *-é*, *-vé* lativus-raggal támadt, mellyel a *felé*, *belé* lett a *fél* < *fel*, *bél* < *bel* szóból, s a *mindenüvé*, *egyébüvé* a *minden*, *egyéb* < *egyeb* szóból. Helyhatározó adverbiumok nominativusi alkalmazása nemcsak a magyar nyelvben közönséges, hanem más nyelvekben is. Már Sz. Molnár Albert XVII-ik századi nyelvtanában meg van írva: Et adverbia interdum adjectivorum vice funguntur ut: *külön helyen* ... = alio loco; *messze ut* = longa via (Corpus Gramm. 258). A *messze*, *távol*, *közel*, *külön*, *által* mind helyhatározó adverbiumok, egyszersmind századok óta nominativusi alakokként melléknevek, illetőleg főnevek: 'messze föld' XVI. sz. ÉrdyC. 11, 368; SztDom, 201; TelC. 80; 'távol föld' XVI. sz. ÉrdyC. 340, 'közel falu' XVII. sz. Teleki Mih. Lev. II, 137; 'külön ház' XVI. sz. RMNy. II, 209; 'által -út' már a XIII-ik századi oklevelekben. Az *alá* és *fél* adverbiumokból is lett nominativusi jelző: 'alá nem' (értsd: alávaló, alacsony nemzetség) XV. sz. AporC. 13; 'fél-szó' „vox *alta*“ XV. sz. JókC. 88. Az *elé*, *utól*, *hátral*, *által*, *föl* helyhatározó adverbiumokból lett főnevek: 'vminek *eleje*; *utólja*, *hátralja*, *főle*, *áltulja* (ez utóbbi XVI. sz. LázárC. 163). Téved Szinnyei és az

EtSz. abban, hogy a *föl* főnevet nem az *-l* ragos adverbiummal tartják azonosnak; erre az eredetre vall az is, hogy a tejnek a *föl*-ét egyik dunántúli nyelvjárásban a *fönt*-jének mondják. A magyar '*által*-gerenda' összetételhez hasonló megvan a vogulban is az *által* ~ nyelvjárási *áté* ~ *áti* megfelelőjével. *ultiy -nar* (Volg. Népk. Gy. IV, 403). A magyar *künn* vogul megfelelője *kwānā* a magyar *fél*-é *poal*, s a *kwānā-poal*: 'külső fél, táj' (Volg. Népk. Gy. IV, 378). A vogul *khālnā* 'közé'; *šāu nai khālnā nāmtām*: 'sok nő közé [való] eszem' (Vog. Népk. Gy. IV, 106); *tēli* 'télien', *tēli āṅṅä*: 'téli hófajd' (Vog. Népk. Gy. IV, 13); vog. *ēlä* ~ magy. *elé*, *elevé*, vog. *el-mō* pedig = 'messze föld'; votják *ulīn* 'alatt, alatt', *Ulīn-gurt*: 'Alsó-falu'; votják *ažla* 'vorher' és 'voriger'; a mordvinban *pervaj* jelentése 'zuerst' és 'der erste', amint hogy az *elevé* adverbium főnévi jelentése is 'der erste'. Fuchs is észlelte, hogy a votjákban a határozó is lehet jelzői szerepű.

Az *elő* adverbiumból éppúgy lett *-ság*, *-ség* képzős főnév, mint az *utól* adverbiumból: „Ez háromságban semmi *előség* avagy *utólság*” (XVI. sz. DöbrC. 57); olyan képzés az *előség* és *utólság*, mint *messzeség*, *távolság*, *közelség*, *felség* — vagyis mind adverbiumból keletkeztek.

Mellékesen jegyzem meg Szinnyeinek azt a tévedését, hogy a *fél* ~ *föl* szó *l*-jét helyképzőnek tartja, azonosnak a finn *pappila* 'pap-lak' képzőjével.

hazoa

(4. s.)

Egykorú kiejtése: *házová*; „odutta vola neki paradysumut *hazoa*” ~ „domum dederat ei Dominus... paradysum”.

Erről a *hazoa* szóról bizonyítgatta azt Szinnyi tévesen, hogy nem kereshetjük benne a 'domus' jelentésű *ház* szót, mivel az esetleges latin eredetiben nem lehetett a megfelelő latin szó: *domus*. (!) Ugyanő azt bizonyítgatta tévesen, hogy e szóalaknak töve: a *haza* szónak *hazó* alakja. Igaz ugyan, hogy ilyen alakja sem élő nyelvben, sem nyelvelmében nincsen a *haza* szónak, de azért megokolta a *hazó* alak téves föltevését avval a másik téves föltevéssel, hogy az a nem látott, nem hal-

lott szó a *ház* szó *hâz* változatának -ó kicsinyítő képzős alakja, amilyen alakot ezzel a jelentéssel más finnugor nyelvben sem találunk.

A HB. idézett mondata az eredeti szóalakoknak maiakkal való helyettesítésével így volna: 'és adta vala neki Paradicsomot *házzá*'. A '*házzá* ad' jelentése '*házúl* ad', tehát a *házzá* ~ *házová*: essivus. A 'vkit v. vmit vkinek *valam ül* ad' és 'vkit v. vmit vkinek *valamivé* ad' — mind e két azonos értelmű szerkezet megvan még a XVI-ik századi codexekben is. „Kinek tellességgel adá magát... *fiújúl* (*fiuiul*)“ TihC. 136, de „ömagát ténékéd, *fivá* (*tywa*) *adá*“ PeerC. 162; *mestörül* (*mestörwi*) és *szolgául* (*zolgawl*), neköm *adád*“ WinklC. 244; de: „magát nekik *társá* (*tarfa*) *adá*“ ÉrsC. 582. Ma: 'valakit *vendégül* *hivni*', de (XV. sz.): „*Vendéggé* (*vendéggé*) *hivata* mēndēn népet Bécsi C. 48; így „*vendéggé* *hivá* (*vendeeggee hywaa*) ötet“ ÉrdyC. 416. (Megjegyzem itt, hogy az a szemmel láthatóan téves vélemény van erről az ÉrdyC.-ről elterjedve, hogy abban a magánhangzónak betűkettőzéssel való írása nem hosszúság jele!) „*Maradjanak* ű fia *árvául* (a r w a w l) és ű felesége *özvegyül*“ NagyszC. 130, de: „immár *özvegyé* (*özuegge*) *maradván*, istenős vala“ TelC. 54; „nēm mint *fejedelmől* (*feiedelmől*) de mint *királul* (*kiralul*), *szörze* tégöd“ TihC. 318, de: „Az isteni szeretet *anyájá* és *fiújá* *szörze*“ LázC. 14; „*anyául* (*anaul*) oly szíznak kél *választatni*“ TihC. 268, de: „Kél vala *választatnia* Istennek *annyájá* (*anaia*)“ TihC. 270; így: „annak kél Istennek *annyájá* (*anaia*) *választatnia*“ TihC. 272; „*lányul* (*leanul*) *választattam*“ TihC. 127, de: „*választál* engömet jelös szolgáló *lányoddá* (*leanodda*)“ NádC. 349; „*jegyösöl* (*iegyöflö*) *vēnnöm*“ TihC. 136, de: „kerestem ötet en-magamnak *jegyösömmé* (*iegyesemme*) *vēnnēm*“ HorvC. 78; „*fejedelmől* (*feyedelmewl*) *vévék*“ ÉrdyC. 369, de: „az tanéjtván *vévé* ötet *annyává* (*anyawa*)“ WinklC. 219; „*példájul* (*peldayul*) *veti*“ WeszprC. 128, de: „*Térvényé* (*Terwenye*) *vessed* nekēm, Uram“ KeszthC. 330. Ugyanabban a mondatban, ugyanazon igei állítmány bővítőnyél megvan az essivusnak mind -*ül*, *ül*, mind -*vá*, -*vé* ragos alakja: „Másodszēr konfirmállak tégēdet kívánatos avagy lelki *anyájul* (*anayvl*) és kērēsztýényéknek *segéjtőévé* (*segeyteveue*)“ CornC. 103; „Egy küs galistán, fonalszálon mēg-

fogattaték: egyiket *mátkájává* (*matkayaua*) választá, és jövendőbe *jegyösül* (*yegöfül*).

A vogulban is megvan essivusi szolgálata a magyar *-á*, *-é* > *-vá*, *-vé* megfelelőjének. A vogul nyelvjárásokban is vannak olyan kifejezések, hogy: 'társsá vesz' (Munk. Vog. Nyelvj. 106), 'nővé kér (= nőül kér) (uo.), 'vendéggé megy' (= vendégül megy) (193), 'szeretővé veszi a leányt' (= szeretőül veszi, megszereti) (193), és mint a HE-ben Isten házzá adja a Paradicsomot Ádámnak, úgy a vogul 'áldozattá adja a lovat az istennek' (193). Mint egy 1907-ben írt dolgozatomban megjegyeztem, s mint attól teljesen függetlenül bőven és meggyőzően kifejtette Szinnyei, a mi ősi lativusi *-á*, *-é* ragunkkal azonos eredetű a translativusi (tegyük hozzá: essivusi) *-vá*, *-vé*. Az már, hogy Szinnyei ezt a magyar ragot egy finnugor **-s ~ *-z* ragból származtatja (Nyhas. 134), téves föltevés, még Zsirai sem tartja bebizonyítottnak. (Finnugor Rok. 66.)

Mivel pedig a lativusi (hová?), translativusi (mivé?), essivusi (miül?) viszonyt ugyanaz a rag kifejezheti nyelvünkben és a rokon nyelvekben, ezért annak a ragnak hangtörténetét írván, figyelnünk kell minden szerepben való hangalakjára. Így látjuk azt, hogy a *más szó -á* > *-vá* ragos alakjai a translativusi *mássá* és a lativusi régi *másuvá* > *másová*. A *ho-* (~ finn *ku-*) kérdőnévmás-töből van a nyelvjárási *há?* (azonos a *ha* kötőszóval) s ugyancsak a *ho*-töből van a *hová ~ hova*. A *to-* (~ finn *tuo-*) mutatónévmás-töből van a nyelvjárási *tá* és *tová*-(bb), > *tova*. Sok nyelvjárásban eredetibb lat. rag volt az *-é*, mint az *-á*, emez illeszkedés útján támadt. A *tova* eredetibb alakja van a *tové*-bb tövében és a *té-kozol* (eredeti jelentése: tova-szór, el-szór) alapszavában. A *mássá* és *másová* alakokhoz hasonló szerkezetűek a *házzá* és *házová*, a rövidebb alakban a csonka *tő* van, a hosszabb alakban a teljes *tő*.

A *mássá* és *házzá* alakokban a *tő* végső mássalhangzójának megnyúlása nem etymologicus, hanem olyan magánhangzók közti mássalhangzó-kettőződés, mint az **oduta* > *odutta* hangváltozásban. Ez a hangváltozás — mint Beke helyesen rámutatott — megvan némelyik vogul nyelvjárásban is. Például: közép-lozvaiban: *l'ül* 'rossz', *l'ül'lä*: 'rosszá': alsó-lozvaiban: *täl*: 'öl' *tällä*: 'öllé'; tavdaiban: *khum* ~ m. *him*: férfi, férj,

khummu: 'férjje, férjül', Vog. Népk. Gy. III.: 366. A vogul nyelvterület nagy részén e lativusi (ill. translativusi) rag előtt is megmarad az eredetileg egyszerű tövég-mássalhangzó, s ugyane jelenség megvan némely magyar nyelvjárásban is. 'Sárrá vált' helyett némely vidéken azt mondják: 'sáré vált'. A *sáré* lativus > translativus alakban a tö *sár*, ennek végső mássalhangzója nem kettőződött meg, a rag pedig megvan eredetibb, illeszkedés nélkül való *-é* alakjában. A *ház* e ragos, csonka tövű alakja *ház-é* vagy **ház-é* volt, ebből lett illeszkedéssel **ház-á* vagy **ház-á*, ebből lett a mai *haza* 'domum', 'nach Hause', melynek kifejlődött 'patria' jelentése is. A *másé*, *házé* alakok is élnek, ezek alaktanilag azonosak a *sáré* translativusszal, jelentésük azonban genitivus. A finnugor nyelvek permi csoportjában és a magyarban megvan a lativusi ragnak, illetőleg ragoknak genitivusi jelentése is. Lativus: 'nekimegy a *falnak*', 'délnek repül'; genitivus: 'a *falnak* a színe'. Lativus: 'Győré megyék'; genitivus: 'Melyik városnak ágyú-gyára volt híres? Győré'. Genitivus: 'Melyik városnak ágyú-gyára volt híres? Győrnek'. Genitivus: 'Téneked a kalapod ez?' 'Énnékem'. (A *-nek* rag itt nem dativus!) 'Tiéd ez a kalap?' 'Enyém' — ennek régibb alakja: 'eném'. Az *eném* > *enyém*, nyelvjárási *tééd* ~ *tiéd*, *övé* szerkezete tehát ez: *en-*, *tē*, *öv-* személynévmások + *-é* lativus > genitivus rag + *-m*, *-d* személyragok. Az *enyém*, *tiéd*, *övé* ragozási sorban éppúgy személyragtalan a 3-ik személyű alak, mint a *teremtém*, *teremtéd*, *teremté* v. **terümtévém*, **terümtévéd*, *terümtévé* ragozási sorban. Téved tehát Szinnyei abban a föltevésben, hogy az *enyém*-féle alakokban egy merőben más eredetű *-é* kicsinyítő képző van. A *-nak*, *-nek* ragos genitivus analogiája és a rokon nyelveknek az a rendje, mely szerint a személynév más genitivusát nem kicsinyítő képzővel fejezik ki, hanem viszonyraggal, kétségtelenné teszi az *enyém* *-é*-jének ragi, illetőleg lativusi mivoltát.

Nyelvtörténeti, különösen alaktani kérdéseink fejtegetésekor észben kell tartanunk, hogy a finnugor korszaknak, de még inkább az urali korszaknak nyelve primitív ember nyelve volt, így mondhatom: térben látó és térben láttató. A primitív ember az egyik állapotból a másik állapotba való jutást úgy fogta föl, mint egyik helyről a másik helyre jutást, ezért fejezte ki lativusi raggal a valamivé válást (translativus), a valamiül

vételt (essivus). Egy valaminek a más valamihez való tartozását egyiknek a másikhoz t é r b e n való irányulásául fogta föl, ezért fejezte ki ugyancsak lativusi raggal a genitivust. Finnugor és uráli kornak és egyben az ember primitív lelki korszakának emlékei vannak mai nyelvünkben is.

A *hazoa* szó *oa* betűcsoportja az *ová* hangkapcsolat jegye. Ezt bizonyítja a XV-ik századi Husszita Biblia codexeinek (Bécsi és Münch. C.) helyesírása. Abból megállapíthatjuk, hogy a fordítók a latin szöveg *oa*, *oe* betűcsoportját úgy ejtették ki, hogy: *ová*, *ové* (a latin szöveg *Roboam*, *Jeroboam*, *Siloe* szavait így: *Robovám*, *Jéróbovám*, *Silové*). Ez csak úgy történhetett, hogy a fordítók nyelvjárása (mint általában sok XV-ik századi és még régebbi magyar nyelvjárás) egyáltalán nem ismerte az *oá*, *oē* hangkapcsolatot s ezért az idegen nyelvnek ezt a hangkapcsolatát az illető magyar nyelvjárás *ová*, *ové* hangkapcsolatával helyettesítették. Mivel tehát a magyar írástudók nagy része a latin *oa* betűcsoportot *ová* hangkapcsolatnak ejtette ki, ebből az illetők úgy látták, hogy az *oa* a latinban az *ová* jegye, s az így értett orthographia szerint a magyar szövegben is *oa* betűcsoportot írtak néha, mikor *ová* hangcsoportot ejtettek. *Hazoa* alakot írtak akkor, mikor *házová*-t ejtettek. A latinban azonban nemcsak *oá* (*oā*) hangkapcsolat van, hanem *ová* (*ovā*) is, annak jegye pedig: *ova* v. *oua* pl. *nova* v. *nouā*. Ezért magyarországi latin szövegben az a barbár írásmód is előfordul, hogy a magyar író a latin nyelv általa *ová*-nak ejtett *oá* (*oā*) hangcsoportját meg emígy írja: *oua*; például: „*inchouata* (helyesen: *inchoata*) est TihC. 49; v. ö. „19. *Janowary*, 1557.“ (h. *Januarii*) Lt. I. 212. Az az *inchouata* írásmód csupán olyan nyelvű írótól származhatott, aki az *oá* hangkapcsolat helyett *ová*-t ejtett. Viszont olyan nyelv irodalmában, melyben a latin szöveg *oá* hangját *ová*-nak ejtették, valóban kifejlődhetett az *ová* hangcsoport *oa* írásmódja. Ez van a HB. *hazoa*, *tilutoa*, *mundoa* alakjaiban. Téved Szinnyei, mikor ezeket *v* nélkül olvassa.

Melich magyarázata szerint (melyet már elfogad Szinnyei is) a *hazoa* kiejtése: *házóá*, jelentése: 'házává'. Ebben a *ház-ó-á* alakban szerintük az *-ó-* volna az egyes 3-ik személyrag. Ez azonban lehetetlenség azért, mivel az egyes 3-ik birtokos személyragnak sem a HB. előtt sem annak utána nemi találjuk *-ó-* változatát, (ha csak egyes nyelvemlékekben az írás-

hibákat hiteles adatoknak nem tartjuk) sőt a HB. egyes 3-ik birtokos személyragos alakjai nyilván azt vallják, hogy a HB. nyelvjárásában is a hátulsó hangrendű szavakban az egyes 3-ik birtokos személyrag más rag előtt *-á-* éppúgy, mint *ma*, és mint a HB. óta hétszáz éven át. és mint a HB. előtt százötven évnyi nyelvemlékeinkben. A HB. hátulsó hangrendű, egyes 3-ik birtokos személyraggal ellátott alakjai: *halalal, choltat, turch... at, muga nec, foianec*, nem pedig: *halalal, choltot, turch... ot, mugonec, foionec*.

vvi

(9. s.)

Egykorú kiejtése: *ül*.

Még a XVI-ik században is megvolt az *oly*-nak *ül* vagy *ul* alakja. (TelC. 253., WinklC. 357.) és az ebből lett *úly* vagy *uly* (*ul'*) (LevT. I, 205). Az *ul*-ból lett az *ol*, az *uly*-ból az *oly* alak. Az *ül* -> *úly*-ból lett az *ügy*. Az „*ül* keserű” és az ebből lett ‘*oly* keserű’ azt jelenti, hogy: ‘olyan mód on keserű’, tehát az efféle kifejezésben az *ül* > *oly* eredetileg nem melléknévi jelző, hanem jelzőül alkalmazott módhatározó-szó. Van módhatározó *-l* rag nyelvünkben (pl. *jó-l*), tehát az *ül* módhatározó-szón ez az *-l* rag van. Ebből az *-l* határozóragból lett az *oly* szónak *ly* (*l'*) végzete és az *ügy* szónak *gy* (*d'*) végzete.

Mivel az *oly* és *ügy* is távolabbra mutató párja a közelebbre mutató *ily* ~ *ély* és *igy* szónak, ezért kétségtelen, hogy ezekben a szótó ugyanaz az indulatszó eredetű magánhangzó, mely az *ott* és *itt* ~ *ëtt*, *onnan* és *innen* ~ *ënnen*, *oda* és *ide* ~ *ëde* határozószóknak is töve, s az *oz* > *az* és *ez* mutató névmásnak szókezdő eleme.

Az *ül* > *úly* > *ügy* (ita) ~ *ül* > *ul* > *uly* > *ól* > *ol* > *oly* ‘ita → talis’ szavak azonosságát bizonyítja az, hogy a régi nyelvben ‘*ügy, mint*’ > *ügymint* helyén gyakran találjuk azt, hogy: ‘*ól* vagy *ol, óly* vagy *oly, mint*’ > *olymint*.

„Mire vagy ez, hogy immá *ügy, mint* (*wgh mynth*) igen genyedt lator félakasztatott” WinklC. 98.

„Bizonyába mēndēnök mēghalnak és *ól, mint* (*ol mynt*) a víz, eloszlatonk” TelC. 56.

„Szent körösztfán megvontatál, *úgy, mint (vgy mynth)* bínös, taglaltattál“ CzechC. 57.

„Mégnyomodtatik *úgy, mint (wgy mynt)* gané“ ÉrsC. 527.

„Félkele tántorogván *úgy, mint (vgy mynt)* elmétül elidegennült“ Virg.C. 35.

„Mire vagyon ez, hogy ímmá *úgy, mint (vg mint)* igön genyett lator félakasztatott“ NádC. 366.

Ma azt mondjuk: '*úgy, mintha* azt mondaná...' A XVI-ik századi codexekben ez kétféleképpen is van: '*úgy, mint*' > *úgy-mint* azt mondaná... és '*óly* vagy *oly, mint*' > *olymint* azt mondaná...':

„Ez tűz nēm lēend āz, kiről Uronk Krisztus szól az szent évangyéliumban, kit megírt szent Lukács könyvének tizēnkettöd részében: Tüzet jövék bocsátom ez földre: étt mit akarsz, hanēm? *úgy-mint (Ug mynth)* azt mondanája Uronk: Azt akarom, hogy égiön“ DebrC. 223.

„Mind kezein s mind lábain való sebeit is megmutatá, akarván jelöntení, hogy nēmcsak beszédével, de ugyan igazán és téteményével szerete münket, *úgy-mint (ugi mint)* mondanája: Lássátok, mely szívem szērēnt szerettelek tütöket...“ DebrC. 32.

„Ezēnkēzbe csúfolják vala őtet *óly, mint (ol' mint)* ország-lani akarót“ DebrC. 315.

„Élének az ő házasságokban *olymint (olmynt)* meddők“ TelC. 17.

„Fenevadak . . . lőnek *óly, mint (oly mynth)* bāránok“ WinklC. 349—50.

„Tizōnkēt okosságokat vēhetünk, *olymint (olmint)* tizōnkēt csillagokat“ TihC. 354.

„Ezután monda ismég: Júda, csókolással árułod el embörnek fiát? — *olymind (oli mind)* mondanája: Jól tudom, hogy ez a jegy, kivel adsz engömet bínösseknek kezökbe“ Weszpr. C. 65.

„Ez az én testēm, ki ti-érētēték eladatik, azaz ez kinyír, kit mastan kezemben tartok, *olymint (oly mint)* azt mondaná: Ime ez teremttēt kinyír-zsēmlyének mivóltát szentēltem és változtattam... én bizony testemmé“ ÉrsC. 558.

„Kezdé őket kérdeni . . . :
Té vagy a zsidóknak királya ?
— *úgy mint (vgi mint) mondanája* : Igaz-é, hogy té ez Zsidó-
országot magadnak akarod fog-
lalni ?^a WeszprC. 84.

„Az Istennek fia könyvez és
köveköl (= zokog) „az nagy
sérelemért“ (= testi sebek miatt)
hullatván a megtaglásban éröt-
tönk az ő drágalátos, szent
vérét nagy bévön *úgy mint (ugi
mint) kajáltván* az emböri nem-
zetre *mondanája* : Ó embör, té-
érötted szenvedöm e ként“
DebrC. 101.

„Demaga az bölcs szizek
vínék olajt ő edényökbe, azaz
isteni szeretetöt, lámpásukkal
égyembe, azaz jó művelkede-
tökkel, *úgy mint (wgy mynth)*
azt mondaná ; isteni szeretet-
ből tették az ő jó művelkede-
tikeket“ ÉrsC. 17.

„Sëm gyönyörködtetik és
dicseködik emböröknek dicsé-
retiben ; miért ? mert ha tudnám
mindazokat, melyek ez világban
vannak, és szeretetben nem
volnék : miképen segéllenének
mindazok engömet Istennek
előtte ? — *úgy mint (vgy mint)*
azt mondanája : sëmmit“ LázC.
287.

„Ihon vagyon a tű királytok
— *oly mind (oli mind) monda-
nája* : Nagy szöméröm tűnekték,
ha a tű királytokat megfeszí-
tetöm“ WeszprC. 93.

„Őnala lakodalmat tészünk,
*oly mint (oly mynth) azt mon-
daná* : Valaki azt akarja, hogy
mind az tellyes Szent Három-
ság Úr-Isten őbenne lakozjék,
szokja még az Úr-Istent sze-
retnie“ ÉrsC. 149.

„Szent János írta az Évan-
gyéliomnak tizenkettödik részé-
ben : Ha valaki énneköm hívön
szolgál, tisztöli őtet az én atyám,
ki mennyekben vagyon — *oly-
mint (oli mint) mondanája* :
Méltó arra, hogy mind a teljes
Szent Háromság szeresse őtet és
dicsőségvel tisztölje“ DebrC. 1.

„Amazok felelének mondván :
Mestör, hol lakozol ? — *oly-
mint (oli mint) mondanáják* :
Akarnánk té tanítvánid lenni“
Debr C. 3.

Mértéket, számot jelentő szavak előtt 'mintegy', 'körülbelül' jelentése van mind az *úgy mint*, mind az *oly mint* szónak:

„Az embérnek kiáltása hallattatik vala *úgy mint* (wgy mynth) *negyven mélyföldre*“ TelC. 276.

„... nagy távol földén, *úgy mint* (wgy mynt) *harminckét mélyföldén*“ Érdy C. 338.

„Az ű idejét *úgy mint* (vgi mint) *húsz esztendeig* héában mulatá el“ VirgC. 100.

„Állást szerze *oly mint* (*olyminth*) *hatvan séngné* (= *singnyi*) *magasságra*“ TelC. 99.

„... magasságába *ol mint* (írva is így) *kilencedfél araszni*“ TihC. 99.

„Az szent Síméon, mikoron volna igön vén, *oly mint* (*olminth*) *több száz esztendónél*...“ NagyszC. 373.

Égészen világos ezekből, hogy az *oly* eredeti funkciója módhatározói volt, eredeti alakja *ül* volt, tehát végzete a módhatározó *-l* > *-ly* rag. Azt is tudjuk, hogy az *úgy* — *mint*, *oly* — *mint* > *úgy mint*, *oly mint*, kötőszóiban természetsszerűleg nemcsak az *úgy* és *oly* módhatározó, mint eredetileg a főmondatból a mellékmondatra mutató kötőszó, hanem a *mint* ~ *mént* (< **mi-ént*) is módhatározó, a *mi*, *mē* kérdőnévmásnak *-ént* (lativusi *-é* + locativusi *-n* + locativusi *-t*) ragos alakja.* Természetes az is, hogy a mutató *oly*, melyen *-l* > *ly* módhatározórag van, a *mi* ~ *mē* kérdőnévmásnak nemcsak *-ént* ragos, hanem hasonlóan *-l* > *-ly* ragos alakjával is állhatott kapcsolatban. Valóban azt tapasztaljuk, hogy az *ol* > *oly* mint főmondatból mutató a *mél* > *mēl* ~ *mély* > *mēly* > *mely* mellékmondatbeli kötőszóval is kapcsolódott és előállott az *úgy mint* és *oly mint* szóval azonjelentésű *olymély*.

A *mély*-nek eredeti módhatározó voltát legszembetűnőbben igazolja az, hogy az '*úgy mint* mondaná', '*oly mint* mondaná' helyett azt is mondták, hogy: '*olymély* mondaná': „Idvöz légy mindén vígaságtúl megfosztatott, keserűségnek annya — *olymély* (*oly mely*) *azt mondaná*: Ó némés asszonyállat, lágy légy siralomra, lágy légy bánkódásra.“ ÉrsC. 55. Az *olymint* és *olymély* azonos szerepe itt is megfigyelhető:

* Zolnai Gyulának az *-int* ragról adott régóta ismert magyarázata elfogadhatatlan.

„Állonak vala kedig akkor a tűznél a szolgák fűtvén önnönmagokat, és melegítvén, mert hideg vala. Péter is közikbe méne, *olymint (olimint)* egy volna ő-közzülök“ WeszprC. 71—2.

„Mikoron bebocsátták volna, a tűzhöz üle, *olymély (ol' mel')* magát melegítené“ NádC. 485. (Vö. DebrC. 573.)

Az *úgy* mint, *olymint*, *olymély* (quasi) azonos szerepe:

„Másodszer mondatik gyertyaszentölőnek *úgy* mint (*wg mynt*) szent isteni malasztanak még világosojtása szerént“ ÉrdyC. 212.

„Az fráterek előtt fejet hajtván *úgy* mint (*wgy mynt*) bínét vádolná az szárnak elveszésén“ ÉrdyC. 562.

„Az apró gyermekék között sokan láták nékik (= némelyek) *úgy*, *mint (wgy mynt)* egy nagy ítélő székből ülne“ DebrC. 307.

„... az bűnöket, kikért megfeszítetél és kikért *úgy* mint (*wgh mynth*) újonnan megfeszítetél“ WinklC. 242.

„Druzsiana aszony félkele *olymint (ol'i mint)* egy álomból“ DebrC. 72.

„Az Eufémiánus kegyék ezt hallván, *olymint (ol mint)* mindönerejítül megfogatkozván, az földre hót elevenön léésék“ TihC. 25.

„És legottan látá a szent Damokost *olymint (olmynt)* gyónást hallgatnia“ TelC. 194—5.

„Az tolvajok között feszíteték fél és közepött, *olymint (ol' mint)* ő vóna az tolvajoknak fejedelme“ DebrC. 307.

„Azért bizonyában ebből a régi próféta méltán szól *olymély (ol' mel')* titok szerént való mondással“ NagyszC. 26.

„Imé az én szülöttem fiam *olymély (ol' mel')* az ő keserűségéről elfeledközvén, imé engemet... vigasztal vala“ NagyszC. 147.

„Oly igön elmerült vala istenibe, hogy *olymély (ol' mel')* ... ez világhoz való igyeközet igön kevés vala übenne“ SimC. 8.

„Állok vala gyarlóságosan, *olymély (ol' mel')* minden hatalamtól... megfosztatván“ NagyszC. 89.

Egyfelől az *úgy* és *oly*, másfelől a *mint* és *mély* eredeti azonos jelentését, módhatározói kötőszó funkcióját mutatja az

is, hogy valamint van 'ügy — *mintha*', azonképpen volt 'oly — *mélyha*' is: „És ez íge után igen ájtatos szível ez imádságot mongyad, *oly-mély-ha* (*oly mely ha*) az keresztfa alatt volnál“ (= 'ügy, *mintha* a keresztfa alatt volnál') ÉrsC. 49. Az 'ügy — *mintha*', 'oly — *mélyha*' mellett 'oly — *mintha*' is volt: „Krisztina mondattatik *oly — mintha* (*oly minth ha*) krizsmával kenettetettnek“. KrisztL. 3. Ez is mutatja az *ügy* és *oly* azonosságát, s a *mint* és *mély* egyező jelentését, határozóból kötőszóvá lettüket.

A *mint* és *mély* szavaknak eredetileg azonos jelentését mutatja az is, hogy valamint van 'ügy — *mintha*', azonképpen volt 'oly — *mélyha*' is. A finn *ku- ~ zürjén ko- ~ osztják xo-, xu-* kérdőnévmás-tőnek megfelel a magyar *hu-, ho-* kérdőnévmás-tő. Ennek -*á* lativus-ragos alakja a *há ~ hová* 'wohin'. A *há* végső hangzójának megrövidültével lett a *ha* 'quando', 'si' azaz 'wann', 'wenn'. Tehát a *ha* is eredetileg határozó, még pedig a primitív kor concret gondolkozásának megfelelően eredetileg helyhatározószó, s mint ilyen alkalmaztatott időhatározásra és az állapot, föltétel kifejezésére. Ha tehát a régi nyelvben *ügy-mint*, *oly-mint*, *oly-mély* jelentésben *oly-ha* vagy *oly-há* is van, ez azonos szerep révén megint a *mély* eredeti határozói minőségét mutatja. Már pedig sűrű az ilyen jelentésű *olyha* a codexek nyelvében. Az 'ügy, *mintha* azt mondaná', 'ügy-mint azt mondaná', 'oly-mint azt mondaná', 'oly-mély azt mondaná' mellett 'oly-ha azt mondaná' is van: „...tafiát mire nem volna mi anyánk az, aki szülte a mi atyánkfiát, Krisztust — *olyha azt mondanája*: Bizonyában mi anyánk“ CornC. 1—2; „...kit megírt Salamon egy könyvének másod részében mondván: Jöjél én jegyèsém, én galambom az köszikláknak likaiban; — *olyha azt mondanája*: Vessed az tő szívedet és az tő gondolatidat az én sebeimben“ CornC. 137; „Aranszájú Szent János úgy mond: Ha egy angyal ötezör fegyverèsöket megvert, tizenkét sereg angyal tahát minit gyözne még; — *olyha (ol'ha) azt mondanája* Szent Pétörnek; nem kell, hogy engömet segélly...“ NádC. 190; „Szent Bernáld doktor még úgy mond: A Krisztusnak nemzetségét... vallyon ki számlálhatná még? — *olyha (ol'ha) azt mondaná*: Sënki.“ DebrC. 625. (Lásd még: PéldK. 20, WinklC. 176, HorvC. 195—6, NádC. 197, 278.)

Mértéket, számot jelentő szavak előtt nemcsak *ügymint* és *olymint*, hanem *olyha* (circiter) is van a codexekben: „Im-már *olyha harmincan* valának“ Szt. Dom. 41; „mégmarada az eretnokségnek vakságába *olyha húsz esztendeig*“ Szt. Dom. 78; „...ki vala... sötétségnek királyának hatalma alatt *olyha ötszáz esztendeig*“ CornC. 212; „és az Jézus vala elkezdvén ‘*olyha harminc esztendőket*‘“ CornC. 224; „látá Zozimás Egyiptiaka Máriát *olyha egy ségnére* az földtől fölemelve“ ÉrsC. 425. ‘Ügy, mint-ha’ értékű az *olyha* a következő kifejezésekben is: „*olyha* csillagot viselne“ SztDom. 5; „*olyha* valakit várna“ SztDom. 67; „*olyha* nem látnája“ SztDom. 117; „*olha* azt jelentené“ VirgC. 102; „*olyha* az keresztfa alatt volnál“ ÉrsC. 53; „*olyha* holt-eleven volt volna“ NádC. 641. Az *olyha* után nincsen föltételes mód a következő esetben: „...ez vőlági dolgokba szeréncsételensége vala és *olyha* mündénha siralmban és fászkodásban (= fohászkodásban) *vala* ömagáért és az Istennek népéért.“ CornC. 77. Az *olyha* után megismétlődik a *ha*: „...hogyzeket mikoron gondolod, *olyha* az időben, mikoron Krisztus kéznattaték tē-érötted, *ha* jelen voltál volna és úgy látnád avagy vullanád tēnnēn-magadat beszédödben és életödben...“ — ennek folytatásában pedig az *olyha* és *ügymint* egymást követve fordul elő: „...*olyha* az tē szēmeid előtt volna a tē Istenēd, szenvedvén az kénokat és *ügymint* az ő gyötrelmit látnád az tē gondolatodban...“ ÉrsC. 26.

Mint láttuk, az *ügyha*, *olyha* szónak egyebek közt ‘quasi’ jelentése van. Van pedig ‘quasi’ jelentéssel másik összetett szavunk is, melynek egyik tagja szintén *ha*: *hogy-ha-nu* v. *hogy-ha-ná*: „azképpen Istenben elmerültetett, *hogyhaná* (*hogy haná*) volt volna érzetlen“ Jókc. 56. (l. még: 32, 68, 146 stb.). Mivel a *ha* < *há* lativusi ragos, és mivel a *-né* lativusi rag is szerepel kötőszóul szolgáló adverbiumon a régi *mēné* (= mikor, mihelyt) szóban, ezért ilyen analogia révén bizonyosnak tarthatjuk, hogy a *hogyhaná* végén a *-né* lativusi ragnak illeszkedett *-ná* alakja van.

Az *olyha*, *olymint*, *olymēly* határozószóval egyértékű a szintén *oly* előreszű régi *olymá* szó: „keveset szomorúlván, csudálván és *olymá* (*olyma*) panaszolván önēnbennetēn“ Jókc. 10; „az fráterek az tartományokban *olymá* (*olyma*) negy-

ven esztendeig viaskottanak volna“ Szt. Dom. 316. Ez az *oly-má* ugyanazt jelenti, mint az *olymély* < *olymél* és *olymint*. Mindezen a két szón az utótag a *mi* ~ *nē* kérdőnévmásnak helyhatározóragos alakja: **mi-él* > *mél* > *mély* és **mi-é-nt* > *mént* > *mint*. Ebből azt gyaníthatjuk, hogy a *má* is a *mi*-ből lett helyhatározóraggal. A rajta lévő helyhatározórag pedig csakis a lativusi *-é* lehet: **mi-é* > **mé*, az *oly-mé* összetételből pedig hangrendi illeszkedéssel lett az *olymá*, mint **rajé*-ből a *rajá* > *rěá*.

Az *ügy* szónak — az azonosság teljes bizonyítékául — van olyan névszói alkalmazása, mint az *oly*-nak: „És magassága *úgynak* (*wgynak*) láttatik, hogy az római tornyokat félérné“ ÉrdyC. 169; vesd össze ezzel: „az testnek gyarló volta láttatik *olnak* lenni...“ NagyszC. 10. Viszont az *ügy* módhatározóval lehetne helyettesíteni az *oly*-t a következő esetben: „No azért mikoron egyéb bíneit meggyónja vala, ezt mindenkoron elkeröli vala, és *oly* (így írva) ezén bint elfédézvén, gyónásának utánna ezt mondja vala.“ TelC. 354.

Az *-l* rag fölveszi gyakran az *-n* ragot is: a *kül*-ből lett *külön*, a *nélkül*-nek volt *nélkülön* alakja, sőt az *-l* és *-n* összetételéből lett a *-lan*, *-len* rag; így az *ol*- > *oly*-nak mint határozószónak volt *-n* ragos *ollyon* ‘ita’, ‘tam’ alakja is: „mint vagy, édes barátom? *ollyon* (*ollyon*) sírtál (= úgy sírtál), mely kényves az szeméd!“ ÉrsC. 548. Az *ollyon*, *olyon* azonos a mi *olyan* szavunkkal: ‘*olyan* nagy’ a WeszprC.-ben (3) „*olyon* nagy (*olion* napi).“ Ha az *oly* az *ügy* alakváltozata, akkor az *olyan* az *úgyan* > *ugyan* alakváltozata. Valóban a régi nyelv *úgyan*-t mond néha mai *olyan* helyén. Az Énekek Éneke mondja (II, 2): *Sicut lilium inter spinas, sic amica mea...*; mai fordítása: „Mint a liliom a tövisek között, *olyan* az én jegyèsém...“; XVI. századi fordítása: „Miként liliom tövis között, *úgyan* (*vğun*) én barátom“ DöbrC. 474. Psalm. CXXVI, 4: *Sicut sagittae in manu potentis, ita filii excusorum*; ezt ugyancsak a DöbrenteiC. 208 így fordítja: „Miként hatalmas kezébe nyilak, *úgyan* kitisztulatnak fiai“; de már a mai fordítás: „Miképen a nyilak az erős kezében, *olyanok* az ifjúságnak fiai — itt már az *olyanok* nem határozószó, hanem többes raggal ellátott névszó. Megint a Döbr C.-ben 44: „*Ollyan* (*oll'an*) lők, miként hallatlan embér — ezt így is

írhatta volna: „*Úgyan* lök, miként...“ Megint ott 44: „*Oly* (*Ol'*) lön én szívem, mént (= mint) lágy viasz“ — de e helyett bátran írhatta volna: „*Úgy* lön az én szívem, mént lágy viasz.“ Az *oly* és *olyan*, mint melléknévi mondatrész jelzője, ma is határozó, nem jelző: '*oly* keserű', '*olyan* keserű' = 't a m amarus', nem: 'talis amarus'.

A főnévi mondatrészek bővítményeként már ragos határozóból lett melléknévi jelző az *ol* > *oly*, *olyan*: „Az Mesztegnyő *ol* ház (= tale castellum), hogy csak egy kapu héja vagyon“ LevT. I, 287. Az *-n* határozóraggal bővült *olyan* határozóból is lett melléknévi jelző: '*olyan* ház'. Mivel az *olyan* az eredetibb *oly*-ból származott, ezért természetes, hogy a régi nyelvben gyakoribb az *oly*, mint az *olyan*.

Az *olyan*-nak eredetibb határozó voltát az is kétségtelenné teszi, hogy volt '*olyan*, ha azt mondaná' kifejezés is, olyan értelmű, mint ezek: '*úgy*, *mintha* azt mondaná', '*oly-mint* azt mondaná', '*olymély* azt mondaná', '*olyha* azt mondaná'; íme: „Monda neki Jézus: ...avagy alogtad, hogy nem kérhetném én atyámat, és adna neköm többet tizenkét sereg angyalnál; — *olyan-ha* (*Olyan ha*) azt mondanája: Létetők az tizenkét apastaloknak segédsége nélkül.“ Winklc. 162, 163.

Az állapot- és módhatározó *úgy*-nak gyakori a codexekben a locativusi eredetű, állapot- és módhatározó *-n* raggal megtoldott alakja, az *úgyan* 'ita'. Az '*úgyan* — *mint*' páros kötőszónál az *úgyan* főmondata meg szokta előzni a *mint* mellékmondatát, a '*miként* — *úgyan*' páros kötőszónál pedig a *miként* mellékmondata az első, az *úgyan* főmondata a második. E különbség oka az, hogy a *miként* később alakult kérdőnévmás, mint a hasonló ragú *mint*; ezért már akkor nem érezték a *mint*-nek kérdő funkcióját az illető összetett mondatokban, mikor még érezték a *miként* kérdő voltát, már pedig a kérdő mondat meg szokta előzni a ráfelelő mondatot,

'Mint akarod? Úgy lesz?; e helyett nem lehet azt mondani, hogy: 'Úgy lesz. Mint akarod?' (Ritkítással itt hangsúlyozást jelzek.) — Azonban e helyett: 'Úgy lesz, mint a k a r o d', azt is mondhatom, hogy: 'Mint a k a r o d, úgy lesz.' Ez az utóbbi szerkezet már el volt terjedve nyelvünkben akkor, mikor a 'Miként akarod? Úgy lesz' hatása alatt a 'Miként akarod, úgy lesz' alárendelő összetett mondatnak

még mindig nem változott meg tagrendje úgy, hogy a *miként*-es mellékmondat legyen a második: „Isten nem *úgyan* látna, mént embér lát“ ~ ‘non ita videat Deus, ut videt homo’ Bécsi C. II. kéz; „*úgyan* tégy, mint Dávid kërály tön“ NagyszC. 23; „mindön *úgyan* szereti egymást, mint önönmagát“ uo. 213; „azok és *úgyan* tennének, mint a többi“ uo. 368; „az ő szent fiát *úgyan* imádta volna, mint Istent“ uo. 372; „ismég *úgyan* tén, mint annak elétt való éjjel“ DebrC. 520; „*úgyan* lesznek, mint az por az szél elétt“ uo. 533; „az tē képedet... *úgyan* imádtatom, mint Istent“ uo. 544; *úgyan* tészön, mint az oly embör, kinek vólnál adós egy mázsa arannyal“ uo. 595; *úgyan* fekszik vala a földön, mint elrejtözött LobkC. 12; „mindenik *úgyan* prédikállya vala, mint bódog szent Ferenc“ uo. 22; „ménének nekik az miénk közzöl az koporsóhoz és *úgyan* lèlték, mint az asszonyok mondották“ WinklC. 273; „mindönöket jól látnak, fél *úgyan*, mint alá, messze *úgyan*, mint közel, kicsinöket *úgyan*, mint nagyokat; hátra *úgyan*, mint elövé“ SándC. 8; „*úgyan* leszén ennek ő dolga, mint az Lótnak feleségének“ SzékC. 335; „mert *úgyan* vadnak ök anyaszentégyházban, mint az Szerafin angyalok mēnyországban“ AporC. 1; „ájojtatos imádság, kinek ő szép illatja *úgyan* félmégyen Úr-Istennek eleibe, mint az tēmjénnek szép illatú füst“ Érdy C. 122; „az király kovácsa szinte *úgyan* tudja, mint ű“ LevT. I, 67. Ritkaság: a codexekben az, hogy az *úgyan*-nal levő főmondatot megelőzze a *mint*-tel kezdődő mellékmondat: „*mint* az kövér faggyú az tűz ellen, *úgyan* elolvadnak ellene“ Érdy C. 400; „és *mint* az vakok, *úgyan* lábunkkal nyomodjok“ uo. 539.

A *miként*-tel kezdődő mellékmondat azonban legtöbbször előzi az *úgyan*-nal ellátott főmondatot: „*Miként* ájítózik az szarvas vizeknek forrására, *úgyan* ájítózik én lèlkēm tēhozjád“ ÉrsC. 114; „*miként* Istent én látom, ő és *úgyan* látja“ uo. 340; „*Miként* szeretétt engēmet az én atyám, én és *úgyan* szerettelek titēket“ Érdy C. 263; „*miként* elhajló árnyék, én *úgyan* elvétetém“ DöbrC. 197.

Az indulattal mondott *úgy* fokozó értelmű: ‘*úgy* megijedtem!’ azt jelenti, hogy ‘*nagyon* megijedtem’. Ilyen indulattal ejtett *úgyan*-ból lett a fokozó értelmű *úgyan*: ‘*úgyan* megijedtem!’ szintén azt jelenti, hogy: ‘*nagyon* megijedtem’.

A hangsúly kellő változtatásával kapta az *úgyan* > *ugyan* a megengedő kötőszói jelentést is: 'ugyan szép, de nem jó' vagy 'szép *ugyan*, de nem jó'.

Kétségtelen az eddigiekből, hogy az *úgyan*, *ugyan* az *olan* ~ *olyan* alakváltozata, s mind a kettőn állapotot és módot jelölő helyhatározó *-l* > *ly* és utána ugyanolyan szerepű helyhatározó *-n* van. Ebből továbbá az következik, hogy mind az *olyan*, mind az *ugyan* szónak eredeti funkciója helyhatározás. Ezt az adatokon nyugvó okoskodást adat erősíti: „téhát vitettetött egy igön szép mezőre, mely nagy szép virágokkal megékesítettött vala; holott az fáknak levelei néminemő hívös szélnek fúvására édos szózatot adnak vala... valának kegyék *ottolyan* (*ottollian*) aranból csinált székök, és gyöngyel megékösíttek, és szép megvetött ágyak'.. KazC. 132. Ez az *ott-olyan* olyan összetett helyhatározó, mint az *ott-kinn*, *ott-benn*, *ott-fönn*, *ott-lönn*, *ott-honn*; ez az *ott-olyan* összetétel világosan mutatja az *olyan* eredeti helyhatározó voltát. Valamint módhatározó értékben is van *olyan* ~ *ugyan* alakváltakozás, úgy a helyhatározó értékű *ott-olyan*-nak is van abból lett *ott-ogyan* változata: „És béménvén, lakoznak *ottogyan*“ ~ 'intrans habitant ibi' ÉrsC. 7; „és *ottogyan* Istennek anyala jelenék mēnnyországból“ uo. 28; „És *ottogyan* ésmég sok bosszúságokkal gyētreték“ ÉrsC. 51; „nogy sírás és fogaknak csikorgatása lészēn *öttogyan*“ TelC. 247.

Miképpen az *olyan*-nak van *olyon* változata, úgy van az *ottolyan* > *ottogyan* mellett *ottogyon* is: „vitessék az helre, ki mondatik Kopasz helnek... és *ottogyon* (így írva) megfeszéjtessék“ WinklC. 198; „egybe-gyötöm mind a népet Jozsafátnak völgyében és *ottogyon* (*otthogon*) megvetekédēm velök“ TelC. 243; (NagyszC.-ben: *ottogon* 80, SzékC.-ben: *ottogon* 4).

A pusztá *-n* helyett az *-én* ~ *in* helyhatározóragot látjuk az *ottogyén* ~ *ottogyin* ('ibi', 'dort') alakon; ez az *-én*, *-in*, a lativusi *-é* ~ *-i* és locativusi *-n* összetétele, azonos az *-ént* ~ *-int* rag *-t* előtti részével: „az én atyám meglél *ottogyén* (*hotogen*)“ LobkC. 199; „és *ottogyén* (*hottogien*) heted napiglan álla eltemetetlen“ uo. 243; „bemíne egy nagy tüvis-bokorba és *ottogyin* (*ottogyn*) annira gyētré az ő szent ártatlan testét“ uo. 6; „az tē atyád el-jé (= eljő) velem az kalastromba és *otogyin* (*hotto-*

gin) mulat három avagy négy napon“ úo. 195; „nēm lilék *ottogyn* (*ottogyn*)“ úo. 204.

Az *ottogyén*-ből hangzóilleszkedéssel lett *ottogyán*: „szent Péter egyházánál megállottanak vóna, hogy *ottogyán* (*ottogyaan*) tēnnék lē szent Istvánt“ Ęrdy C. 447.

Az *-én* ragos *ottogyén* mellett *-él* ragos *ottogyél* alak is van, ennek is 'ibi', 'dort' a jelentése. Ez alakon tehát az eredetileg ablativusi *-él* ragunk locativusi értéke van, mint a *hátul* ~ *hátul*, *környül* ~ *környél*, *elől* ~ *elél* szavakban: „hogy *ottogyél* (*ottogyel*) teremtene (termene) gyēmölcsöt Istennek“ Jókc. 20; „*ottogyél* sēm egy lakás sēm vala“ úo. 27; „nincsen *ottogyél* tēkēllletēs vīgaság“ úo. 28; „*ottogyél* egy asztalt sēm látott vala“ úo. 87; „*ottogyél* mēggyilekēztenek vala“ úo. 58; „*ottogyél* kedig nagy sok tanítványokat egyben-gyűjtēvén“ ĘrsC. 313; „ahol élēgség avagy torkosság vagyon, *ottogyél* bujaság uralkodik“ Vitkc. 52.

Az *ott* lehet időhatározó is, a *legott* mindig az, így az eredetileg helyhatározó *ottogyél* annyit is jelent, mint a mai 'akkor': „mikoron szívének semminēmő szērzése nélkül mēgyēn a szó szērēnt való imádságra, és *ottogyél* isteni édēsségēt kēr...“ Vitkc. 5; „ha kegyig nēm olvastatik, *ottogyél* Istenről gondolkodjál“ úo. 47.

Hangzóilleszkedéssel 'ott' jelentésben *ottogyál* alak is lett: „volt *ottogyál* (*ottogyal*) némi ájtatos embērnél“ Jókc. 26; „Alēxandriába jūvék és *ottogyál* tizēnhēt esztendeig nyilván való belēndēsségre adám magamat“ ĘrsC. 426; „én kedig elődbe mēgyēk *ottogyál*“ úo. 427; „három esztendeig *ottogyál* (*ottogial*) lakozván“ úo. 431; „az szarándokságból teljességgel mind ő társaival mēgtērnēnek és *ottogyál* mártiromságnak koronáját vēnnējék“ úo. 581.

Az *-él* ragnak *-ól* változata is van hátulsó hangrendű szavakon: „mért *ottogyól* (*ottogol*) ülök“ ~ 'quia ibi sedebo' Bécsi C. 210; „egyél *ottogyól* kēnyeret“ ~ 'comede ibi panem' úo. 12; „mért *ottogyól* gyűlōségben vallottam őket“ ~ 'quia ibi exosos habui eos' úo. 194; „*ottogyól* (*Othogyól*) elnyójtom Dávidnak szavát“ FestC. 130.

Hogy az 'ibi' jelentésű *ottolyan* vagy *ottolyán* alakváltozata az *ottogyan* vagy *ottogyán*, ezt, és egyúttal az *olyan* ~ *ugyan* eredeti azonosságát bizonyítja az *ottogyál*-nak eredetibb

ottolyál alakja: „az atyafiak Kapitolomba fejenként béménnek, és *ottolyál* (*ottolyal*) az kapitolomhoz szokás szerént való zsolozsmát még mondván, az atyafiak fejenként disciplínát vésznek“ AporC. 150.

Az *ily*-nek a codexekben van *ely* (DebrC. 308, 324, LobkC. 169), az *ilyen*-nek *elyen* változata (WinklC. 124, SimC. 9). E szónak töve a közelre mutató *é ~ i* (*ěhol ~ ihol*), a végzet ugyanaz az abl. *-l > -ly* és loc. *-n* helyhatározórag, mint az *olyan* szóban. Természetes tehát, hogy *ilyen ~ elyen* v. *elyén* szavunk is helyhatározószó volt, s csak később vált melléknévi névmássá. Eredeti helyhatározó szerepét látjuk az *ott-ellyén* összetételben: „ottan odaméne, holott az császár az áldozatot téteti vala, és látván *ottellyén* (*othellyen*) az sokaságot, hát nagy sok keresztýénék haláltól való féltékbe megtagadják az keresztýén hitét“ DebrC. 532. Az *itt ~ ett* és *ilyen ~ elyen ~ elyén* egykori összetételéből *ly > gy* hangváltozással lett az *ëttegyén* v. *ëttegyin*, *ittëgyén* vagy *ittëgyin* ‘hic’, ‘hier’: „ó, mind ti, kik mastan *ëttegyén* (*ettegyen*) jelen vattok“ ÉrsC. 299; „kezdetnek *ittëgyén* (*ittegen*) külömb-külömb használatos írások „SzékC. 104; „*ittëgyén* (*hyttegyen*) földén tisztélnek nagy érdémmel“ LobkC. 209; „mert míg az én fiamat még nem lélhetém, mind addég megmaradok *ittëgyén* (*hyttegyen*) a nagy keserves sírásban“ uo. 228; „azért az édés Istennék nevében bátor *ittegyin* (*hittegin*) ebílljünk (= ebédeljünk) egyetémbe“ uo. 178; „*ittëgyin* (*hittegin*) azt mondják a kananokok“ uo. 27. Az *ott: itt ~ ett*, *oly: ily ~ ely* pároknak megfelelően az *ott-ogy-él* ‘ibi’, ‘dort’ mellett *itt-ëgy-él* ‘hic’, ‘hier’ helyhatározó is van: „*ittëgyél* (*itegyel*) betegül fekök“ (az ‘én fekövék’ eredetibb alakváltozata) JókC. 74 (l. az 1. lapon is!); „és *ittëgyél* (*itegel*) lélek szerént mënj fél a bódogoknak seregébe VitkC. 12.

Az *ily* és *oly*, *ilyetén* és *olyatén* származékai is eredetileg helyhatározók voltak, a *-tán ~ -tén* végzet *t*-je a locativusi *-l*, ehhez úgy járult az *-én* rag, mint a *-tél ~ töl* ragban is a loc. *t*-hez az abl. *-él* rag. Az *ilyetén*, *olyatén*, *ilyen*, *olyan*, *ily*, *oly* mind ragos határozókból lettek egyéb mondatrészekül is szolgáló névszókká. Természetes, hogy ez az *ezén* és *azon*, *hány* (< *hán*), *hol ~ hogy*, *hogyan* stb. magyarázata is.

A magyar nyelvtörténeti irodalomnak módszerbeli tévedése az, (ami ellen *-nyi* képzőm megírta óta küzdök), hogy

finnugor kori képzőket lát olyan szavainkon, melyeken a suffixum eredetileg helyhatározó-rag volt. A helyhatározó-ragok széleskörű alkalmazása megfelelt egy primitívebb kor concret gondolkodásának, illetőleg nyelvi képeinek. Mellékesen jegyzem meg, hogy a vogul 'oly' jelentésű *tāu* is (VogNépkGyűjt. IV, 48) lativusi helyhatározóragos alakja a mutató névmásnak, az 'ilyen', 'olyan' jelentésű vogul *taml'a*, *temi'a* szón pedig ugyanazon *-l > l'* ablativusi helyhatározórag van, mint a magyar *ül > oly > olyan* stb. névmásokon.

hug

(10. s.)

Egykorú kiejtése: *hugy*; ebből lett a mai *hogy*.

Itt mellékmondat kötőszava, eredetibb functiója a ma is meglévő állapot- és módhatározói kérdőnévmás-jelentése: *hogy?*, *hogyan?* = 'mely állapotban?', 'mi módon?' Eredetét megmutatja a ráfelelő *úgy*, *úgyan* = 'oly állapotban', 'oly módon'.

Ha az *úgy* azonos alkatú az *oly* szóval, és az *u- ~ o-* mutató-szónak *-l* ablativus-ragos származéka, akkor a *hugy > hogy* eredetibb alakja *hul ~ hol* volt; és ez a *ho-* kérdőnévmástőnek *-l* ablativus-ragos származéka. 'Hogy pedig kegyelmed azt gondolná...' ezt még 1543-ban így fejezték ki: „*hul* penig *tē*-kegyelmed azt gondónája..." Levélt. Közl. III, 77. Mai *hol* szavunk alakja eredetileg *hūl > hul* volt: „*hul* vagyontē Istenēd" DöbrC. 96. A *hogy* kötőszónak a Jókai Codexben is *hugy* alakja van, és az van némely nyelvjárásban is. A *hogy* kötőszó tehát eredete szerint azonos a *hol?* helykérdő-név-mással.

(3. s.)

Odutta vola

Egykorú kiejtése: *odutta volá* (helytelennek bizonyult tehát a Simonyi- és Szinnyei-féle régi *adotta vala* olvasás) = köznyelvi: '*adta vala*' ~ *dederat*.

Az *odutta* Melich helyes megállapítása szerint **oduta* volt, abból lett a *t* kettőzésével *odutta > adotta*; a mai *adta* pedig nem az *adotta* rövidülése, hanem szintén az **oduta*

alakból lett az *u* kiesésével: > **odta* > *adta* (ejtsd: *otta* > *atta*.)

A XVI-ik század némely nyelvjárásában közönségesek voltak az ilyen alakok: *látottam*, *látottál* és *látottad*, *látott* és *látotta* (l. különösen Ráskai Lea codexeit). Szencz Molnár Albert is följegyzi mind e két alakot nyelvtanában (XVII. sz.): „Perfectum secundum: *kért*, *kérett* petivit“ (Corp. Gramm. 179). Ez a *-t* > *tt* időjelű perfectum „secundum“ valóban csak másodlagos az *-á*, *-é* időjelű *ada* < *adá*, *méne*, *kéré* perfectum „primum“-hoz képest. Bizonyítja ezt az, hogy van a rokon nyelvekben az *ada* < *adā*, *méne*, *kéré* alaknak megfelelő igealak (finnbén: *antoi*, *meni*, vogulban: *mini*), de a *kért*, *mént* igealaknak nincsen más finnugor nyelvben megfelelője; ezzel a *-t* > *tt* időjellel csupán külön a magyarban alakult ki igeragozás, mégpedig később, mint a *kérem*, *kéred*, *kéré* > *kére* igeragozási sor. Mivel a *kére* régebbi a *kért* praeteritumnál, ezért az előbbi múlt idő a régi nyelvben még gyakoribb, mint a maiban.

Az igéből a *-t* > *tt* alakképzővel keletkezett alakok participiumi vagyis idő- és állapothatározó értékben igen gyakoriak legrégibb codexeinkben. ‘*En megtértem*’ nemcsak azt jelentette, hogy: ‘én (vissza)tértem’, hanem ezt is: ‘mikor közben visszatértem’: „custodivit me Angelus eius... inde huc revertentem“ „megőrizötte (!) az ő angyala engemet... onnan ide vizsha megtértem (megh tértem)“ SzékC. 80. ‘*Të szomjadtad*’ nemcsak azt jelentette, hogy: ‘szomjadtad az italt’, hanem azt is, hogy: ‘a te szomjazó állapotodban: „quando te vidimus... sitientem“: „mikor láttonk tégedet... szomjadtad (zomjadtad)“ MünchC. 62; ugyanazon participium teljesebb tövel: „mikor láttonk tégedet... szomjadtadtad (zomjadtadtad)“ uo. ‘*Ö tette*’ nemcsak azt jelentette, hogy ‘ő ezt vagy azt tette’, hanem azt is: hogy ‘az ő ezt vagy azt tevő állapotában’: „Beatus ille servus, quem cum venerit dominus eius, invenerit sic facientem“: „bódog a szolga, kit, mikor jövend ő ura, úgy lel tette (tetté)“ BécsiC. 60. „Adhuc eo loquente, ecce nubes lucida obumbravit eos“: „Ő még e (acc.!) beszéllötte (bészéllötte) im fénés köd környékező még ötöt“ MünchC. 45. „Invenerunt Danielelem orantem“ ~ „Lélék Dánielt imádkozatta“ BécsiC. 145. (vö. *szomjadtad* és *szom-*

jazattad). — Ez idő-, illetőleg állapothatározókon: *téröttem* 'ego revertens' és 'me revertente', *szomjaztad*, *szomjazattad* 'tu sitiens' és 'te sitiente', *tétte* 'ille faciens' és 'illo faciente', *beszéllétte* 'ille loquens' és 'illo loquente', *imádkozatta* 'ille orans' és 'illo orante' az idő- és állapothatározó *-t > tt* elem után az igenév alanyára mutató személyrag is van: *-m*, *-d*, *-a ~ e*, vagyis azok a személyragjaink, melyek — természetesen eredetibb hangalakban — már a finnugor korban megvoltak.

Ez a személyraggal ellátott idő- és állapothatározó *-t > tt* suffixum természetesen nemcsak igékhez, hanem névszókhoz is járult (úgy, mint az eredetileg szintén állapothatározó *-talan*, *-telen > -tlan*, *-tlen*: 'az ártatlan Jézus szenvedett' és 'Jézus ártatlan szenvedett', 'a véletlen támadás megijesztett' és 'a támadás véletlen történt'). Névszó az *ifjú* (< *é-fiú*), s ez székelj nyelvjárásban szintén fölveszi a személyragos idő- és állapothatározó *-tt* (< *-t*) ragot: *éfiattam*; *éfiattad*, *éfiatta*: 'ifjúságom, -od, -a idejében vagy állapotában. A *leány* névszóból a személyragos *-t*-vel: *leántam*, *leántad*, *leánta*: 'leányságom, -od, -a idejében vagy állapotában'. A 'mely időben?' kérdésű időhatározó és a 'mely állapotban?' kérdésű állapothatározó: tulajdonképpen hol? kérdésű helyhatározó képes értelemben véve, vagyis idő-, illetőleg állapotviszonyra alkalmazott locativus. Nyelvi emléke a kezdeti kor térben látó és térben láttató concret gondolkodásának, concret jellegű mondattanának. Az idő- és állapothatározó *-t > tt* rag eredeti locativus értékét bizonyítja régi *idétt* szavunk is, mely helyett ma az újabb locativus raggal ellátott *időben*, *idejében* kifejezéssel élünk. A 'karácsony *tájt* v. *tájatt*', 'karácsony *tájban*' időhatározók is ugyanazon locativusi ragokkal vannak, mint az 'e *tájt*, e *tájatt* lakók', 'az *tájban* lakozók' (vö. JordC. 305.) kifejezésekben a *tájt*, *tájatt*, *tájban*, helyhatározók: mindez idő- és helyhatározók ragja a locativusi *-t > -tt*, illetőleg *-ban*, *-ben*. *Eggyütt* állapothatározónk eredetileg nem azt jelentette, hogy 'többen együttes állapotban', hanem az volt eredeti jelentése, hogy 'egy valamely helyen': „Mondotta nemcsak *eggyütt* (értsd: egyetlenegy helyen), de Szent Lukács evangéliumiába és“ (XVI. sz. QuaryC. 52); „*Eggyütt* (értsd: egy helyen) így ír Luther“

(XVII. sz. Pázmány: Kalauz 104). Tehát az *együtt* szóban állapothatározásra szolgál a locativus *-tt*. Állapothatározásra szolgál e *-t* locativusi rag a *hasmánt* és *hanyatt* szóban is. Beke Ödön helyes magyarázata szerint a *hasmánt* eredetibb alakja **has-mál-t* volt, az összetétel utótagja a 'mell' jelentésű régi *mál*; a '*hasmánt* fekszik' tehát eredetileg azt jelentette, hogy: 'hason-mellen'. A *hanyatt* eredeti jelentése 'arcra borulva'. A megfelelő vogul szó: *χâmi*, *khâmi* (vö. magyar *hanyitt-*) azt mutatja, hogy a magyar *hanyatt* *-m-* > *ny-* hangváltozással **ham-* < **hom-* alakú töből származott. Ez a tö azonos a *homlok* alapszavával, e *homlok* szó szerkezete pedig: *hom-* alapszó + dimin. *-l* + dim. *-k*. A *hanyatt-homlok* kifejezés mutatja a *hanyatt* eredeti jelentését és a *homlok* szóval való összefüggést; téved tehát Szinnyei abban, hogy a '*hanyatt* esik' régi, eredeti 'arcra esik', *homlokára* borul' jelentésére nem ügyelve, a *hanyatt* szót a vogul *χâni* 'rücklings' szóval egyezteti (Nyhas. 156).

Az eredetileg locativus ragos *idétt* időhatározó éppúgy fölveszi a régi nyelvben és mai tájnyelvben a személyragokat, mint az igéből lett *ménétt-* ~ *mēnett-*, *térétt-* ~ *tērett-*, *tétt*-féle idő- és állapothatározók és az *éfiu*, *leány* névszóból lett *éfiatt*, *leánt*-féle idő- és állapothatározók: *mēnettem*, *tērettem*, *éfiattam*, *leántam* és: *idétttem*, *idétted*, *idétté*, *idéttünk*, *idéttetek*, *idéttök*. Például: „Kin mi-*idéttönk* (*ydettewnk*) nem kell csodálkozni“ XVI. sz. ÉrdyC. 571 b. „Meg is nevezik az római pápákat, melyek *ő-idétték* éltenek“ XVII. sz. Pázm. Kal: 635; „Károly királ *idétté* Calvinus a világon sem völt“ XVII. sz. Pósa-házi: GBot 96. Ez a névszóból lett *idétttem*, *idétted*, *idétté*, *éfiattam*, *éfiattad*, *éfiatta* ugyanolyan szerkezetű és jelentéskörű határozó, mint a *térettem*, *téttem*, *járatтам*, *szomjaztam*, *téretted*, *tétted*, *járatтад*, *szomjaztad*, *térette*, *tétte*, *járatta*, *szomjazta* stb. 'ego, tu, ille etc. aliquid faciens etc.' vagy 'me, te, illo etc. aliquid faciente etc.' régi úgynevezett határozó igenevek: mindebből világos tehát, hogy e személyragozott régi határozó igenevek *-t* > *-tt* suffixuma azonos a locativus *-t* > *tt* ragjával. — Megvan ez a rag rákövetkező személyraggal nemcsak idő- és állapothatározón, hanem — legeredetibb szerepében — helyhatározón is. XVI-ik századi levélben olvashatjuk: „*Sárváratta*“ (= Sárvárott). Ebben a *Sár-*

váratta alakban *-tt* ugyanaz a locativusi rag, mely a *Sárvárt*, *Sárvárott*, *Sárváratt* alakokon van, az *-a* pedig az az egyes 3. személyrag, mely megvan a *Sárvár-á-ban* (vö. *Buda-várában*) alakban is a *-ban* előtt. A *Sárvárt*, *Sárvárott*, *Sárváratt*, *Sárváratta* alakok úgy viszonylanak egymáshoz, mint *járt*, **járott* (< **járot*), *járatt*- (< *járat*), *járatta*.

Hogy ez alakokban a locativus *-t* > *-tt*-je van, ezt az is bizonyítja, hogy az *étiatta* alak mellett az *ifjonta*, *ifjanta* alakban a locativusi *-n*-hez kapcsolódik a *-t*. Ugyancsak két régi locativusi ragunk, *-n* és *-t* van az *önként* (< *ön-kéjé-nt*) alakon, s ennek is megvan a régi nyelvben személyragos *önkénté* alakja. A finnugor nyelvekben a személyrag hol megelőzi a határozóragot, hol utána következik. A finnben első a határozórag, utána a személyrag (*talo-ssa-ni*), a magyarban (cseremiszbén is) mind a két sorrend megvan: *'a tē háza-d-ra'* (*-d* személyrag a *-ra* < *-rá* határozórag előtt), de *tē-rá-d*: a *-d* személyrag a *-rá* határozórag után; *Sárvár-á-ban*: az *-á* személyrag a *-ban* határozórag előtt, *Sárvár-á-tt-a* az *-a* személy a határozórag *-tt* után; *ifja-nt-a*, *éfia-tt-a*: az *-a* személyrag az *-nt* és *-tt* határozórag után. Az *-a*, *-e* személyrag (meg a többi személyrag) utána van az idő- és állapothatározó *-t* > *tt* ragnak a XV-ik, XVI-ik századi határozó igenévi alakokon is: *mēne-tt-e*: „Ő kedég az ajtón kűmēnette, látá őtet más lēán“ MünchC. 66: „Exeunte autem illo ianuam, vidit eum alia ancilla“ / *jövette*: „látá János Jézust őhozijá *jövette*“ MünchC. 170: „vidit Joannes Jesum venientem ad se“ / *járatta*: „És ők, hogy láták őtet a tengērēn *járatta*“ MünchC. 83: „At illi viderunt eum *ambulantem* supra mare“ / *kelette*: „őtet látták fēlkelette“ MünchC. 106: „viderant eum *resurrexisse*“. A *mēnette*, *jövette*, *járatta*, *kelette* határozói alakokon tehát a határozórag eredet szerint a locativusi *-t* > *tt*. Ugyancsak e *-t* > *-tt* suffixumos régies alakok előfordulnak személyragtalanul is, sőt ma a nélkül járnak. A régi *mēnettem*, *-ed*, *-e*, *jövettem*, *-ed*, *-e* helyett ma azt mondjuk: *mēnet*, *jövet*, például már a régi nyelvben is: „Küldjön ű fölsége hitlevelet, ki mellett a mi embörünk mind oda-*mōnet* (=személyragos oda-*mēnette*) s mind ide-*jüvet* (=személyragos ide-*jövette*) békösséggel járhasson“ (RMNy. III, 11) „erre *járat* (=személyragos erre-*járatta*) betért hozzánk“. Mivel tehát a mai idő- és

állapothatározó *mēnet*, *jövet*, *járat* szavaink *-t*-je azonos a régi idő- és állapothatározó *mēnette*, *jövette*, *járat*ta, *idétte*, *Sár-váratta* stb. locativusi *-tt*-jével, ezért kétségtelen, hogy *mēnet*, *jövet*, *járat* határozóink *-t* suffixuma is azonos a locativus *t*-vel. Ezek a *mēnet*-, *jövet*-féle határozó igenevek, mint a belőlük alakult *mēnette*, *jövette*-félék mutatják, nyelvünk valamely korában általánosak voltak, s vannak nyelvemlékeinkben személyragtalanul olyan *-t* suffixumú határozó igenevek is, melyek köznyelvünkben már nem maradtak fenn a *mēnet*, *jövet*, *járat* határozó igenév társaságában újabb rag nélkül. Ilyen a *kikelet*, *vilamodat* mint határozó igenév. „Azt hallom... hogy *kikelet* (mikor?) az török Rákóczira rá akar menni“ (XVII. sz. Tel. Mih. Lev. I, 343). Ez a *kikelet* úgy viszonylik a régi *kelette* participiumhoz, mint a mai *mēnet* participium a régi *mēnette* alakhoz. A XV. századból: fül-kelék *vilamodat*“ (mikor?) AporC. 79 ~ „*exsurgam diluculo*“. A *vilamodat* > *villamodat* ugyanolyan jelentésű tehát, mint a mai *virradatkor*. Világos, hogy a *virradat* < *viradat* is eredetileg olyan *-t* ragos határozói alak volt, mint a *vilamodat* és *kikelet*. Mivel a magyar hangtörténet minden korában közösleges volt az *-l* > *-r*- hangváltozás (pl. magyar *harma*-(*d*) ~ finn *kolma*-(*nt*-), régi magyar *túl* > mai *túr*), ezért nyilvánvaló, hogy a *virad* *vir*- alapszava csak a *vilamod*- *vil*- alapszavának változata: téved tehát Szinnyei abban, hogy a *vil*-alapszó származékait (*világ*, *villog*, *villám*) más eredetűeknek tartja, mint a *vir*- változatból keletkezett *virad* > *virrad* szót (Nyhas⁷. 141; abban a *vilamodat* szóról nem is tud). Az *este* ‘vespere’, ‘abends’ időhatározó: az *es* ‘cadere’, ‘fallen’ igeinek *-t*-határozórágos és *-e* személyragos alakja, a személyrag nélküli *est* pedig eredetileg nem nominativus, hanem olyan *-t* ragos időhatározó, mint a ‘vère, im Frühling’ jelentésű *kikelet* és a ‘diluculo, in der Früh’ jelentésű *vilamodat*. Ezt mutatja a *dél-est* mint időhatározó: „*Dél-est (Dellest)* és holval“ (ez utóbbi a ‘reggel’ régi neve) XVI. sz. DöbrC. 113): „*vespere* et mane“. Az *esteli* ~ *estveli* alak az önállósult *est*-ből keletkezett a *-val*, *-vel* raggal (mint *reggeli*, *nappali*). Az *estvé* olyan szóvégi *l*-je vesztett alak, mint pl. a *hangya* (< *hangyál*). Tehát amilyen *-t* ragos időhatározó a *karácsony tájt*, *tavaszfél-t* (vö. *tavaszfélén*, *tavaszfél-ben* szintén locativusi ra-

gokkal), ugyanolyan locativusi *-t* ragos határozó volt a *dél-est*, *vilamodat*, *kikelet*.

Mikor már erejét veszítette a *-t* rag az újabb *-ban*, *-ben* rag mellett, megtoldották evvel az újabb locativusi raggal a *-t-t*. Így lett a *kikelet* határozó igenévből: *kikeletben* (mint *télben*, *nyárban*). A személyragos *-t > tt-t* is megtoldották a *-ban*, *-ben* raggal, mégpedig úgy, hogy a *-ban*, *-ben* rag már a személyrag után következett, mint pl. a *ház-á-ban*, *hely-é-ben* alakokon is ez a sorrend. Így hát a régi „láttonk tégedet *szomjastad*”: „te sitientem” (MünchC. 62, XV. sz.) szerkezetből ez lett: ‘látunk tégedet *szomjastadban*’. A XV-ik századi JókaiC. szerint az paraszt „szent Ferencet lölte vala égyház-séprétte (*sepréte*)”; később már így mondták: ‘lelte őt a szentegyházat *sépréttében*’. Az ÉrsC.-ben (97, XVI. sz.) „és soha őtet *haragutta* (*haragwtta*) sënki nëm látta”; később: ‘soha őtet *haraguttában* sënki nëm látta’. A *-t > tt* határozóragos igenév *-ban*, *-ben* raggal megtoldva is, a nélkül is előfordul a XVI. századi Székelyudvarhelyi Codex azonegy mondatában 80.: „mért megöröztte az ő anygala *engëmet*, innét *kimënettem*, és ottogyon (= ottan) való *létëm-ben* és onnan ide viszhä *mëgtërëtem*”: „custodivit me Angelus eius et hinc euntem, et ibi commorantem, et inde huc revertentem”; később mind a három állapothatározó *-ban*, *-ben* raggal megtoldva: ‘mert megörzött az ő anygala engemet innét *kimëntëmben* és ott *létëmben* és onnét ide visszatértëmben’.

A *mënette*, *tërëtte*, *haragutta* alak (mint **oduta > odutta*) a **mënëte*, **tërëte*, **haraguta* alakból lett, ennek emléke a XV. századi Königsbergi Töredékben a *takar* ige *takaruta* alakú határozó igeneve. [Gábríel arkangyal] „*ele menuen bethle... // fyal usve lelle*” *es bormuc...* // *[hi]tuan pustobel[le] takaruta*.” Egykorú kiejtéssel: „*elé-mënvén Betle-... // fial üszve lë[lé], és bormuk...*” // *[hi]tván pusztóbel[lé] takaruta*”, mai köznyelven, a hiányok valószínű kiegészítésével: ‘[Gábríel] elmenvén Bethlehembe, [Máriát] a fiúval együtt lelé, és barmok között, [Jézust] hitvány posztóba takargatva’. Szent Ferencet a paraszt ‘a templomot se perve lelte meg’, ezt a XV. században így mondták: ‘lölte vala égyház[at] *séprétte* (< **sépréte*)’, a nyelvtörténet tanúságával megegyezik tehát, hogy a mai ‘lelé Máriát fiával együtt, és a barmok

között, Jézust hitvány posztóba *takar[ga]t/va'*, hogy ezt a Königsbergi Töredék korában így mondhatták: „lélé ...hitván posztóbelé *takaruta*” — s ebből az alakból lett egyfelől a mai *takarta*, másfelől a *takarotta*-féle múlt idő és a *takaratta*-féle participium. Így lett a **tilututa* alakból egyfelől a mai *tiltotta* múlt idő és a régi *tiltatta* participium (MünchC. 164). A *szom-jasztadban, sēprēttēben. mēntēmben. keltēmben. jártomban* stb. határozóragos ige-*nevek* tehát azonosak azokkal az ige-*nevekkel*, melyeknek *-t > -tt* alkotó eleme a *mēnet, mēnette, kikelet, kelette, idétt, idétte* stb. alakok révén a locativusi *-t > -tt* raggal azonosnak bizonyult.

A *haragutta* (= 'haragudtában, haragvásában, haragvó állapotában'), *függötted* (= 'függöttedben, függésedben, függő állapotodban'), *sēprētte* (= 'sepréttében, seprésében, seprő állapotában') — ezek a participiumok azt bizonyítják, hogy a velük azonos szerkezetű *odutta* (~ *adotta, adatta, adta*) alak eredetileg szintén azt jelentette, hogy: 'adtában, adásában, adó állapotában'. 'Ő oda-mēnet (ezt és ezt tette)', 'ő erre-járat (ezt és ezt tette)' — ezekben a *mēnet, járat* azt jelenti, hogy 'menésben, menő állapotban', nem állapotban: ezt a személyragos *mēnett-e, járat-a* jelenti. Az *odutta* ~ *adta* mellett tehát az *odut > adott* azt jelentette eredetileg, hogy: 'adásban, adó állapotban'. Az *odutta volá* ~ *adta vala* eredeti jelentése tehát: 'adásában vala', az *adott vala* eredeti jelentése: 'adásban vala'. Cselekvést kifejező szóból locativusi raggal keletkezett állapothatározók a *van* ige megfelelő idejű alakjával kapcsolatosan más finnugor nyelvek igeragozási rendszerében is szerepelnek. Így locativusi ragos a finn *on kalastamassa* = 'van halászásban, azaz: halászik', *oli kalastamassa* = 'vala halászásban, azaz: halászott'. Az *adott* a magyar nyelv külön életében később vált igei állítmánnyá, mint az *adá* és *vala*. Az *adott vala, odutta volá* szerkezetben is eredetileg nem a locativusi ragos állapothatározó (*adott, odutta*) fejezte ki a múlt időt, hanem a múlt idejű *volá > vala* „segédige”.

Úgy látszik, hogy az *adott vala, adta vala* szerkezetből csak később kapta meg a magában levő *adott* és *adta* alak is a múlt időt is kifejező jelentését mint 3. személyű állítmány. Ez az oka annak, hogy minél régebb korszakát szemléljük nyelv-

vünknek, annál ritkábban találjuk az *adott* és *adta* múlt idejű állítmányt az *ada*, *adá* és *adott vala*, *adta vala* mellett. A HB.-ben egyáltalán nincsen *adott*-, *adta*-féle 3. személyű praeteritum. Legelőször a XIV. század közepén találjuk meg nyelvemlékben a cselekvő alakú múlt idő *-t > -tt* időjeles alakját, a Königsbergi Töredékben: *sziliut* (*[c]ilut*) azaz 'szült', *mütut* (*mutut*) azaz 'mutatott'; különben abban a nyelvemlékben is: *szólánok*, *származál*, *tõn*, *jelünél*, *állata*, *lélé*, *lõn*, *szürnyölének* és — *lõtt vala*, mint: *odutta volá*. Ezek szerint tehát a múlt idő *-t > -tt* jele is azonos a locativus *-t > -tt* ragjával, s a *-t > -tt* időjelű igealakok eredetileg locativusi *-t > -tt* ragos állapothatározók voltak. — Összefügg e jelenség azzal a ténnyel, hogy a finnugor korszakban előbb megvolt az érzékelhető tárgy és a valamit tesz fogalma, semmint e két különböző fogalom nyelvi kifejezésének mindenkor alaki különbsége. Tudták már a 'leshely' és a 'lesést tesz' között a fogalmi különbséget, de mind a kettőnek nyelvi kifejezése ez az egy szó volt: *les*. 'A vadász *lesett*' — ebben a mondatban a locativusi ragos *lesett* mint helyhatározó azt is jelenthette, hogy a vadász a lesnek nevezett látható és tapintható helyen van, volt, lesz, de azt is jelenthette mint állapothatározóul szolgáló képes helyhatározó, hogy a vadász a les cselekvését végző állapotban van, volt, lesz, vagyis a lesést teszi, tette, tenni fogja. Mikor az idők (és módok) megkülönböztetésére nincsen nyelvi jel, akkor a beszéd többi része s a beszélő és hallgató körülményei tájékoztatnak az idő (és mód) felől: így van ez a finnugor nyelvekben ma is a jelen és jövő idővel. Téved Szinnyi abban a föltevésében, hogy a múlt idő *-t > -tt* jele azonos egy finnugor mozzanatos igeképzővel, mely a *köszönt*, *szeret* stb. alakokon van (NyH.⁷ 70), és hogy e *-t* elem után valamikor egy finnugor eredetű *-v* igenévképző is volt az illető múlt idejű igealakokon (NyH.⁷ 91). Szinnyi téves fölfogása szerint tehát az *adott* alak eredetileg valami **-tv-*féle összetett képzővel alakult. Megfelelő igealakok azonban nincsenek a rokon nyelvekben, sem a magyar nyelvben nincsen semmi nyoma *-tv* időjelű múlt időnek. A finnugor égvilágon nyoma sincsen *adotv*, *mëntv* múlt időnek. Viszont nem szabad a *t > tt* múlt idő-jel eredetének kutatásában mellőznünk a *Sárvaratt*, *idétt*, *éfiatt*-, *mënet*, *kikelet* határozókat és sze-

mélyragos alakjukat: *Sárváratta, idétte, éfiatta, mēnette, kelette* stb.

choltat

(7. s.)

Egykorú kiejtése: *holtát*. A *hatalnec, halalaal, holz, halalut* alakok szerint nem valószínű az, hogy a *choltat* egykorú kiejtése *χoltát* volt. A középkori latin írásban is gyakori a *h* hangnak *ch*-val való jelölése, pl. *nichil*.

A *holt*-nak XIII-ik századi alakváltozata a *holut*. A *Holt-Vág* folyónév váltakozik a *Holut-Vág* folyónévvel. A *holut* és *holt* ~ *halt* között olyan hangtani viszony van, mint az *odut* és *adt*- között. Az *odutta* ~ *adta* eredeti jelentése az volt, hogy 'adásában, 'adó állapotában'. A *holta* jelentése is tehát 'haló állapotában' volt. A futurumnak a finnugor nyelvekben mutatózó alaki viszonyai szerint a 'haló állapotában' jelentésű *holta* vonatkozhatott jövő időre is: '[ő] hallá, [ő] holta', ez azt jelentette nyelvünk kezdeti fokán, hogy: '[ő] hallá, [ő] haló állapotában [van v. volt v. — lesz].' Mikor ebből a kezdetleges mellérendelő mondat szerkezetből egy mondat lett, és *holta* állapothatározóból a ráirányuló *hallá* -*t* ragos tárgya lett, akkor keletkezett a *hallá holtát* szerkezet. A HB.-nek ebben a mondatában a *hol-t*- igenév nem múlt, hanem jövő értelmű.

Ez a szerkezet, melyben a tárgyas ige tárgya a személyragozott *t* képzős igenév, igen gyakori XIV—XVI-ik századi nyelvemlékeinkben. (Itt is tapasztalhatjuk az általános cselekvésfogalomnak határozott egyedhez személyrag által való kapcsolását; itt is a személyragnak ma már kiveszett alkalmazása: nyelvi emléke a kezdeti kor nem abstract, hanem concret gondolkodásának.) „Inkább *akarnám holtomat*, hogyném *iltēmet*“ LevT. I, 149; „hogy téveled tē országodban örökké *érdēmljem lakoztomat*“ ÉrsC. 42; „Eröm nincsen kapálásra, *koldúltomat szégyēnlēm* DöbrC. 362; „Az észmerők között *szégyēnlēm koldúltomat*“ TelC. 86; „ha az isteni jószágnak észmeretire *kévánod juttodat*“ NagyszC. 3; „Igyen *akarom öneki maradtát*“ MünchC. 215; „Igy *akarom ű maradtát*“ DöbrC. 274; „Nē *általlya* jó lány *bemēntēt*“ ~ 'Non vereatur bona puella introire' BécsiC. 36; „*báná tētēt*“ (= *tēttēt*) DöbrC. 438; „Avagy Isten *eltelednéje irgalmaztát*“ DöbrC.

143; „eleve *még*hirdet*é* Krisztusnak *jö*vet*é*t“ (*jöt*t*é*t, *jött*t*é*t) CornC. 373; „az jámbor pispék *jel*engette volna öeléttek az kemén helnek mi-voltát“ ÉrdyC. 579; „*kév*ánja *vala* szent Eugéniával szömb*é* *lét*t*é*t TihC. 320; „*lél*endi öneki úgy *tét*t*é*t“ (= *tét*t*é*t) MünchC. 141; „*Mond*ják *vala* az angyal neki *szól*-tát“ MünchC. 197; „*még*mondá Antikrisztusnak *el*jövet*é*t (= *jöt*t*é*t, *jött*t*é*t), e világ*é*nek *vége*zetit (= *vége*zt*é*t)“ WeszprC. 22; „nem *remé*l*li*k *vala* immár öneki *még*jöt*é*t“ (*jött*t*é*t, *jö*ve-t*é*t) ~ ‘sperabant eam iam non esse venturam’ (futurum!) BécsiC. 38; „*bemé*nt*é*t *igén* szégyén*li* *vala*’ ÉrsC. 314; „A szénán *tekt*t*é*t sz*en*ved*é*“ AporC. 130; „*kik szer*etik zsinagógá-jokban és úcák szé*g*én állv*án* *imád*koztok*at*“ MünchC. 23; sénkinek sem *akar*ja *vala* *még*tudtát“ MünchC. 85; „*miként és azelő*tt *szok*ta *vala* *tét*t*é*t“ (= *tét*t*é*t) ~ ‘sicut et ante facere consueverat’ BécsiC. 145; „*miként mind*én id*ő*n *szok*ta *vala* *tét*t*é*t ünekik“ DöbrC. 250; „*ahová szok*ta *vala* *mé*nt*é*t“ NádC. 403; „*en tud*om enbelöllem jószá*g*nak *kimé*nt*é*t“ MünchC. 128; „*ű és vár*ja *vala* az órá*é*nek *még*-eset*é*t“ (= meg-est*é*t) KazC. 68; „*el*veszt*é*... égyebekön *uralkod*tát“ ÉrsC. 459; „*azért, hogy Istennel fél*költünk*et* *jelé*ntsük“ ÉrsC. 541; „Né szégyén*li*jét*é*k alamizsná*é*rt *mé*ntét*é*k*et*“ JókC. 81—2; „*és fe*lel*é*nek ő nem *tud*tok*at*“ MünchC. 156; „*igé*rének pénz*é*t üneki *ad*tok*at*“ DöbrC. 454; „*kire angyalok kév*ánná*é* néztök*et*“ ÉrsC. 39; „*és nem lé*lvén még ő test*é*t, *jö*vének *mond*ván és (= is) ön*ma*gokat angyali látatot *lált*ok*at*“ MünchC. 167; „*szer*etik zsinagógákban és úcáknak szé*g*eletin állv*án* *imád*-tok*at*“ SzékC. 369; „*szer*etik zsinagógákban és úcáknak szé*g*eletin állv*án* *imád*tokot“ DöbrC. 492.

terumteve . . . adamut

(3. s.)

Egykorú kiejtése: *terü*mt*é*v*é*... *Ádám*ut ~ creaverat ... Adam“ (= mai: ‘teremt*é*... Ádámot’).

A *terü*mt- töből lett a későbbi *terö*mt-. XVI. sz.: „Ádámot az Úristen... *terö*mt*é*“ DebrC. 226; „*Úr terö*mt*é* Ádámot“ NádC. 699. A *teremté* alaknak olyan változata a *terü*mt*é*v*é*, mint a *té*v*é* > *té*v*é* a *té*-n ‘fecit’ alaknak s a ‘jacens’ jelentésű régi *feké* ~ *fekő* alaknak a *feke*v*é* ~ *fekü*v*é*.

Téved Szinnyei abban, hogy a *terumteve* szót így olvassa: *terümtéve*, és fölteszi, hogy a *terümté-* rész felel meg a mai *teremté* mult idejű ige-tőnek, a szóvégi *-e* pedig egy *v* járulékhang megelőzte egyes 3-ik személyrag, tehát a *terümtéve* olyan alak, mintha azt mondanánk *teremté* helyett, hogy: *teremtéje*. Ez a föltevés, hogy volt a *teremté* igealaknak a magyarban személyragos alakja is: a nyelvtörténeti tények mellőzése megszokott téves föltevések kedvéért. Nyelvjárásainkban van ugyan *felednéje*-féle igealak, de *feledéje* ~ *feledéve* nincsen, csak *feledé*. Nyelvelméleinkben is van *felednéje*, de ott sincsen *feledéje* ~ *feledéve*, csak *feledé*. A XVI-ik századdal kezdődő magyar nyelv-tanok is csak *felednéje*-féle alakot ismernek, de nem *feledéje*- ~ *feledéve*-félét. A finnugor nyelvek igeragozástörténete is azt mutatja, hogy az igei személyragozás kezdetén a mult idő paradigmája ilyen volt: *feledé-m*, *feledé-d*, *feledé*, *adá-m*, *adá-d*, *adá*, tehát kezdetben csak az 1-ső és 2-ik személyben volt személyragos az ige, de a 3-ikban nem, s megmaradt ez az állapot a legtöbb finnugor nyelvben, így a finnben is: *annoi-n*, *annoi-t*, *antoi*. E paradigmában az *ant-* > *ann-* rész a magyar *ad*-nak felel meg (Szinnyei: Nyhas. 41), az *-oi* a magyar *-á* időjelnek (uo. 110), az *-n* a magyar *-m* személyragnak (uo. 121), a *-t* a magyar *-d* 2. személyragnak (uo. 118, 127 nem egészen helyesen). Tehát származásban az *annoin*, *annoit*, *antoi* alakok teljesen azonosak a magyar *adám*, *adád*, *adá* alakokkal.

Téved Zolnai abban, hogy e finn és magyar alakokat jelentéstani okból nem tartja egymással egyeztetni valóknak. Ez a tévedése attól van, hogy a leíró nyelv-tanok osztályozási rendszere miatt helytelen irányból nézi az élő nyelvet. Igaz ugyanis, hogy az *adá* a mi leíró nyelv-tanaink szerint a „Tárgyas ragozás” fejezetben van, igaz, hogy efféle fejezet a finn nyelv-tanokban nincsen, de az is igaz, hogy az *adám*, *adád*, *adá* a legtokéletesebb jelentésbeli egyezéssel mégis csak így van finnül: *annoin*, *annoit*, *antoi*. Például (Máté XXVI, 26): „Mikor pedig évének, vevé Jézus a kenyeret és hálákat adván, megtöré és *adá* a tanítványoknak” ~ „Ja heidän syödessään Jesus otti leivän, siunasi, taittoi ja *antoi* opetuslapsilleen.”

Ha ilyen jelentéstani egyezésre is éppen jelentéskülönbözés örvén nem tartanánk egyezőnek az *adá-*

féle igealakokat az *antoi*-félékkel, akkor annak adnánk jelét, hogy nagyon hamis képünk van a finnugor igeragozás rendszeréről; hiszen abban az egyes nyelveknek még olyan igealakjai között is megállapítható az azonosság, amely igealakok az eredeti jelentés-egyezés (functio-egyezés) óta történt különfejlődés révén már más-más idő, más-más mód kifejezésére szolgálnak.

Például a vogul alanyi ragozású imperativus *khârtan!* (< **khârtut!*) igealak azonos szerkezetű a magyar tárgyas ragozású indicativi praesens *hordod* igealakkal, mivel mind a kettőben csupán a második személyrag járul a puszta igetőhöz. A finn praeteritum *meni* 'méne' azonos a vogul praesens *mini*-vel. Ugyanez az igealak az egyik vogul nyelvjárásban már nem praesens, hanem csupán futurum.

Megvan a nyelvlélektani oka is annak, hogy az *adám*-, *adád*- ~ *annoin*-, *annoit*-féle alakokon van személyrag, az *adá*- ~ *antoi*-féléken pedig nincsen. A finnugor nyelvekben a személyragok az ige után kapcsolódó nyomatékosító személynévmásokból lettek. Kezdetben a személynévmás olyan háromtagú összetétel utótagja volt, mely összetételnek középső tagja az illető személlyel kapcsolatban levő cselekvés, történés neve volt: **én*- *adá-én*, **te*- *hallá-te* stb. Az első személy neve mindig egy volt: *én*, a második személy neve mindig egy volt: *te*, az első és második személyhez való kapcsolatot kifejező összetételben tehát a személynévmási utótag mindig ugyanaz volt t. i. az *én*, vagy a *te*, a k o r i h a n g a l a k b a n (*m.*, *t.*). Például: **én*- *adá-én*, **én*- *hallá-én*, **én*- *látá-én*, *te*- *adá-te*, *te*- *hallá-te*, *te*- *látá-te* stb. (> *én* *adám*, *én* *hallám* stb.) Mivel az első és második személyhez tartozás kifejezésére az ilyen összetételekben mindig azon két névmás szerepelt, lélektani okból érthető, hogy mind a két névmás (*én* és *te* — természetesen akkori *-m.*, *-t.* alakjában) hozzáforrt mint személyjelölő rag az összetétel előző tagjához mint igetőhöz.

Hát a harmadik személyhez való tartozást milyen összetétellel fejezhették ki?

Harmadik személyű minden olyan név, amely nem *én*, nem *te*. Voltak tehát a harmadik személyben a *hallá*, *látá* ala-

koknak ilyen összetételei: *férfi-hallá* v. *hallá-férfi*, *férfi-látá* v. *látá-férfi*, *nő-hallá* v. *hallá-nő*, *nő-látá* v. *látá-nő*, *holló-hallá* v. *hallá-holló* stb. stb. — a legritkább esetben, de legalább is bizonyára nem mindig: *holló-hallá-az* v. *holló-hallá-ő* v. *ő-hallá-ő*. A harmadik személyű összetételekben tehát oly ritkán lehetett, utótag az *ő* harmadik személynévmás, hogy lélektani okból nem válhatott személyraggá olyan könnyen, olyan hamar, olyan általánosan, mint az első és második személynévmás. (Különben is első és második személyben lélektani okból gyakoribb a személynévmással való nyomósítás, mint a harmadik személyben.) Ezért nem követi az első és második személyragot keletkezésben nyomon a harmadik személyrag. Ezért vannak a finnugor nyelvekben olyan igeragozási sorok, melyekben csak az 1-ső és 2-ik személyű alak személyragos, de a 3-ikban egyáltalában nem fejlődött ki a személyrag.

Mivel pedig e jelenség oka a személyragoknak személynévmásokból való származta, ezért észlelhető e jelenség nemcsak a finnugor nyelvekben, hanem egészen idegen nyelvekben is olyanokban, melyekben személynévmásból személyrag lett, így például a héberben.

Általában azt észlelhetjük, hogy a nyelvekben az 1-ső és 2-ik személyű alakok szoktak egymással párhuzamosan fejlődni, a 3-ik személyű alak azonban csak a leíró nyelvtan papirosán csatlakozik szorosan az 1-ső és 2-ik személyű alakhoz, a nyelv életében azonban legtöbbször külön fejlődik tőlük. Például: *anyá-m*, *anyá-d*, de *any-ja*, nem *anyá-ja*; *engem*, *téged*, de (tárgyraggal) *őt*; *látt-am*, *látt-ál*, de nem *látt*, hanem *látott*; a 'mi házunk', a 'ti házatok', de (Erdélyen kívül) nem 'az *ők* házuk', hanem az '*ő* házuk' stb. Olasz nyelvjárásban is személyrag lett birtokos személynévmásból, de csak az 1-ső és 2-ik személyben, a 3-ikban már nem.

Szinnyeinek az ellen a föltevése ellen tehát, hogy a HB. *feledeve* szava személyragos, és azon föltevés ellen, hogy a *feledé* alak is eredetileg személyragos volt, tényekkel tiltakozik a nyelvlélektan, a finnugor összehasonlító nyelvészet, a magyar nyelvtörténet és az élő magyar nyelv.

Szinnyeinek, illetőleg nyelvtörténeti irodalmunknak ebből

a tévedéséből sok más téves hangtörténeti és alaktani föltevés származott.

terumteve isten tvl

(7. s.)

Egykorú kiejtése: *terümtévé Istentül*. Ez a *terümtévé* a mai *teremtő* ~ *terömtő* igenévnek olyan változata, mint a multidejű *teremté* ~ *terömté* igealaknak a 'creaverat' jelentésű *terümtévé*. A „*terumteve isten||tv*” ejtsd: „*terümtévé istentül*” annyi, mint a mai '*teremtő Istentől*'; azaz: Ádám hallotta a '*teremtő Istentől*', hogy meghal, amely napon ééndik ama gyümölcsből.

Szinnyei és követői így olvassák a *terumteve* szót: *terümtéve*, és ezt az alakot úgy magyarázzák, hogy az *-e* egyes 3-ik személyrag, a *terümtév-* pedig a mai *teremtő* igenévnek megfelelő töváltózat. E magyarázat szerint tehát a *terümtéve* a mai *teremtője* alaknak volna változata, azaz: Ádám hallotta '*teremtője Istentől*', hogy meghal.

Ez a magyarázat azonban a magyar mondatban és a stílustörténet szempontjából egyaránt hibás. Az a föltevés, hogy volt '*teremtője Isten*' mondatnani szerkezet, vallóik szerint azon sarkallik, hogy van '*tele királyság*', '*fia veréb*', '*java része*' mondatnani szerkezet, s ezekben egyes szám 3-ik személyragos főnév a jelző. Ebben az okoskodásban már az hiba, hogy a '*tele királyság*', '*fia veréb*', '*java része*' szerkezetek divatját a középkori magyar nyelvemlékekben egyáltalában nem lehet észlelni: tudósaink félezrednyinél nagyobb kortévesztést követnek el, mikor újabbkori kifejezéseket vetítenek vissza a XII-ik századba! De ha volnának is '*tele királyság*', '*fia veréb*', '*java része*' kifejezések a középkori magyar nyelvemlékekben, ezekkel nem volna analog mondatnani szerkezet a '*teremtője Isten*'. A '*teremtő Isten*', vagy általában az *-ó*, *-ő* képzős igenévvel jelzett főnév olyan egységet alkot jelzőjével, hogy a birtokos személyragot csakis a jelzett rész veheti föl benne, nem a jelző. Az anya, aki 'szülé őt', lehet az ő 'szülő anyja', de nem 'szülője anyja'; a gyilkos, aki 'megölé őt', lehet az ő 'megölő gyilkosa', de nem 'megölője gyilkos', Isten, aki 'teremté őt', lehet az ő 'teremtő Istene', de nem 'teremtője Isten'..

A stylustörténeti szempont kötelességünkkel teszi, hogy föltegyük ezt a kérdést is: a hagyományokat őrző magyar vallási és szertartási irodalom ismeri-e a 'teremtője Isten' kifejezést? Magyar pap a beszédében, magyar hívő az imádságában mondta-e valaha, hogy 'teremtője Isten'? Lásuk a feleletet.

Volt 'teremtő Istenem', de nem 'teremtőm Isten': „*teremtő Istenemet* nem szeretém“ VirgC. 5. Volt 'teremtő Istenünk', de nem: 'teremtőnk Isten': „nem szolgáltuk a mi *teremté Istenönket*“ ÉrsC. 162; „nem szolgáltonk am-mü *teremtő Istenönknek*“ NagyszC. 369.

A középkori magyar egyházi irodalom stylusa nem ismeri a 'teremtője Isten' kifejezést sem, hanem a 'teremtő Istene' alakot: „Még hagyá ű *teremtő Istenét*“ DöbrC. 253; „mikor on a lélök az ő *teremtő Istenéhez* eggyesül“ DebrC. 139; „Elhatta ű *teremté Istenét*“ KulcsC. 282; „sokképpen ő *teremtő Istenét* megbántott lennie“ ÉrsC. 271; „az ő *teremtő Istenét* vele elfelelteti CornC. 167.

Természetesen mint ma is, úgy régen is rendes jelzője volt a személyragtalan *Isten* szónak a személyragtalan *teremtő*: „sëmmi reménségét nem vetvén ez világiakban, de csak tulajdon az égy *teremtő Úr-Istenben*“ ÉrdyC. 647; „mikor on embör méltán kommonikál, hozjája vészi a *teremtő Isten*“ NádC. 19; „dícsérvén és áldván az *teremtő Isten*“ VirgC. 57; „hálákat ád vala az *teremtő Úr-Istennek* rajta“ Érdy C. 315; „az *teremtő Úr-Istennek* szent színének elötte dicseködik“ Érdy C. 323; „hálát ada rajta az *teremtő Úr-Istennek* Érdy C. 562; „nagy édës hálákat ád vala rajta az *teremtő Úr-Istennek* Érdy C. 615; „sokképpen való tisztösségöt érdemle mind ménnyën, mind földön az *teremtő Úr-Istentől*“ Érdy C. 649; „az *teremtő Úr-Istennek* jegyësül szentölték ÉrsC. 659; „az *teremtő Úr-Isten* malasztjával megsegéllye“ ÉrsC. 577.

Nyilvánvaló ezekből, hogy a HB. *terünteve iften tvl* kifejezésében a *terunteve* a *terümt-* (> *terömt*) 'create' igének nem személyragos, hanem személyragtalan igeneve 'creator' azaz 'teremtő' jelentéssel. Szinnyei és követői nagy módszertani hibát követnek el, mikor e kérdésben mellőzik a stylustörténeti szempontot.

Kérdés, lehet-e a *teremtő* igenévnek a HB.-ben ilyen írott változata: *terumteve*?

Elsőben meg kell jegyeznünk, hogy a mai *teremtő* ~ *terömtő* igenévnek gyakori a régi magyar nyelvben *teremté* ~ *terömté* 'creator', 'creans' alakváltozata, aminthogy az -ő igenévképzőnek általában gyakori a codexekben -é változata: „Imádjátok az *teremté Istent* WinklC. 77; „Tekéncs még, édességös *Teremté*“ ThewrC. 228; „Átkozott légyen az *Teremté*, ki minket teremtett“ SzékC. 330; „az felségös *teremté Istennek*“ DebrC. 293; „ü *teremté* Istenét“ KulcsC. 282; „mönynek, földnek bizon *teremté* Istenét“ ÉrdyC. 217; „az mi *teremté* Istenönket ÉrsC. 162; „Uram *Teremtém (teremteem)*“ ÉrdyC. 450; „Óh én édes és szerelmes *Teremtém*“ ThewrC. 156; „Ó Uram, *Teremtém*“ GömC. 66; „én Uram *Teremtém*“ NádC. 654; az én *Teremtémnek* megismeretirül“ VirgC. 43; „én Uramnak, *Teremtémnek*“ DebrC. 351; „ténekéd *Teremtéd (teremteed)* és Urad“ ÉrdyC. 661; „të közöt ted és az të *Teremtéd* között“ CornC. 318; „azután *Teremtédnek (teremteednek)* esél fogságába“ WinklC. 121; „az të áldott *Teremtédet*“ ÉrdyC. 660; „mindénéknek Ura, *Teremtéje (theremtheeye)*“ ÉrsC. 32; „mönynek, földnek Ura, *Teremtéje (teremteeye)*“ ÉrsC. 566; „mönynek és földnek *Teremtéje (theremteeye)*“ FestC. 291; „ez világnak *Teremtéje (teremtheeye)*“ PozsC. 3; „mindénéknek *Teremtpéje*“ FestC. 329; „mönynek, földnek *Teremtéje*“ DebrC. 328; „Ó mönynek, földnek Ura, *Teremtéje*“ ÉrdyC. 307; „mönynek, földnek *Teremtéje*“ ÉrdyC. 322; „ez világnak *Teremtéje*“ ÉrsC. 35; „mindénnek *Teremtéje*“ ÉrsC. 491; „az édes *Teremtéje*“ ÉrsC. 329; „az ő *Teremtéjét*“ SzékC. 290; „mönnyeknek és földnek *Teremtéjét*“ DebrC. 532; „megismeré az ő *Teremtéjének* odajévetelit“ ÉrdyC. 346; „az ő édes *Teremtéjével*“ SzékC. 350; „mire hogy at-tü keménségtöket el nēm hattátok ti *Teremtétöknék* félelmiért“ NádC. 351; „az áldott *Terömté* Istennek ő dicsőségének előtté“ LobkC. 152; „édes Uram, *Terömtém (terömteem)*“ WinklC. 265; „Esmerd még, szíz, at-të *Terömtédet*“ DebrC. 565; „mönynek és földnek *Terömtéje*“ TihC. 8; „mű *Terömténktül*“ NagyszC. 342.

Tehát a *terömté (terömt- < óm. terümt-)* a XV., XVI-ik századi codexek korában nemcsak azt jelentette, hogy 'crea-

bat, creavit, creaverat', mint ma is, hanem azt is jelentette, hogy 'creans, creator'. Ha pedig a 'creaverat' jelentésű *terömté* alaknak változata a HB.-ben így van írva: *terumteve*, akkor természetes, hogy a 'creator' jelentésű régi *terömté* változata épúgy van írva: *terumteve*; és ha a 'creaverat' jelentésű *terumteve* egykorú kiejtéséül a *terümtévé* volt megállapítható, akkor a 'creator' jelentésű *terumteve* egykorú kiejtése sem lehetett más, mint *terümtévé*.

Az a tény, hogy egyszer igenévi jelző, máskor igei állítmány a *terumteve* (ejtsd: *terümtévé*), az a tény fejtegetéseim bizonyosságául egybevág avval az ismert ténnyel, hogy a finnugor nyelvekben a személyragtalan igenév lehet egyszersmind egyes 3-ik személyű, tárgyas és tárgyatlan értelmű igei állítmány is. Például: finn 'leivän *antava*' = 'kenyeret a d ő', 'leivän *antavi*' = 'a kenyeret a d j a' (tárgyas); vogul 'pūy *nē*' = '(vmit) f o g ó n ő', 'nē pūyi' = 'a n ő f o g' (alanyi), 'ās *naŋən tēnə ŋir-saw at minkwə pati*' = 'az ő s neked az enni-való nyír-bimbót kezdi nem adni' (tárgyas) (Vog. Népk. Gyűjt. III, 283.); magyar 'sokat *járt* ember' (igenévi jelző a *járt*); 'az ember sokat *járt*' (igei állítmány). Igei állítmány tehát: 'terömté Ádámot' (XVI. sz.) = 'terümtévé Ádámot' (HB.) ~ igenévi jelző pedig: 'hallá a *terömté* Istentül' (XVI. sz.) = 'hādlává *terümtévé* Istentül' (HB.).

Az a különbség, mely a *teremtő* ~ *teremté* és *terümtévé* alakváltozatok között megvan, megvan ma is az sz praesensképzős igeik megfelelő származékaiban is. A 'creator, creans' jelentésű *teremtő* ~ *teremté* ~ *terömtő* ~ *terömté* melléknévi igenévnek csak olyan változata a *terümtévé*, mint a régi és nyelvjárási *fekő* 'iacens', 'liegend' alaknak változata a *feküvő* ~ *fekévő* ~ **fekévé*, a 'iurans' jelentésű régi *eskő* alaknak változata az *esküvő* ~ *eskévő* ~ **eskévé*; a 'dormiens' jelentésű régi *aló* alaknak változata az *aluvó*; a régi *haragó*-nak változata a mai *haraguvó* > *haragvó*, a régi 'competens' jelentésű *alkó*-nak változata az *alkuvó* stb. A régi *fekő* igenévnek volt *feké* változata, a *fekévő*-nek is *fekévé* ~ *fekevé* változata; a *feké* és *fekevé* melléknévi igenév úgy viszonylott egymáshoz, mint a *teremté* és *terümtévé* melléknévi igenév.

Hogy a *terumteve* *istentvl* kifejezésben csakugyan sze-

mélyragtalan alak a *terumteve*, és hogy volt a *teremtő* ~ *teremté* ~ *terömté* melléknévi igenévnek *terümtévé* változata is, azt kétségtelenül bizonyítják a délnyugat-dunántúli nyelvjárásokban ma is élő *terëmtëve* ~ *terëmtëve*-féle igenevek. A nyelvjárási *terëmtëve* ~ *terëmtëve*-féle teljesebb alakokból úgy lettek a köznyelvi *teremtve*-féle igenevek, mint a *feküvő*, *feküve*, *aluvó*, *aluva* stb. alakokból a *fekvő*, *fekve*, *alvó*, *alva* stb. A *teremtëve* > *teremtve*-féle alakok végső magánhangzója is eredetileg hosszú volt, ezt a hosszúságot mutatja a *teremtvé*-n alak is.

A nyelvjárási *terëmtëve* is **terëmtévé* volt eredetileg, tehát teljesen azonos suffixumú és tölkező a HB. *terümtévé* igenévvel: *terëmté*- ~ *terümté*- alapszó + -vé igenévképző. Ennek az igenévnek a HB.-beli (*terümtévé*) és nyelvjárásbeli (*terëmtëve*) mondattani szerepében az a különbség van csupán, amit a -t > -tt képzős igenévnél is tapasztalunk, és általában tapasztalhatunk az ugor nyelvek igeneveinek alkalmazásában: tudniillik ugyanazon igenévnek lehet jelzői, lehet határozói szerepe is. Így az osztjákban: '*nēn-ve je m xui*' = 'nő- vett férfi'; '*tābet stakan čočumem ōmasi*' = 'hét kancsó töltve áll'. A vogul az -m képzős igenévvel fejezi ki a jelzőt ebben a kifejezésben: '*száradt fű tōsam pum*', s ugyancsak az állapothatározót emebben: '*úgy járkálva fölnek*' (*tokh jālləloālem šunšēm*). Az osztják -ta képzővel *ūtta xoneu* = 'élő kán', de *ūtta* azt is jelenti, hogy 'élve'. Így a magyar -t képzővel is alakul melléknévi igenév is: '*száradt fű*', '*járt út*', határozó igenév is: 'erre *járat* benéztem hozzátok' (a *járt* és *járat* épolyan alakváltozat, mint a *Holt-Vág* és *Holut-Vág*).

Az ugor igenevek rendszerével megegyező jelenség tehát az, hogy a HB. *terümtévé* alakú melléknévi igeneve azonos a nyelvjárások *terëmtëve* határozó igenévvel és a köznyelv *teremtve* alakjával s az irodalmi nyelv *teremtvé*-n alakjának az -n rag előtti részével.

Tudjuk, hogy az ugor nyelvek határozó igenevei (tehát a magyaré is) határozó minőségükben fölvehetik a személyragokat is. Az osztják *menmem*-nek van olyan participiumi jelentése, mint a régi magyar *mēnettem* és *mēnvém* alaknak. A vogul -m képzős igenév: '*toz minimä-tä elül*' *sunsi*' =

így menve előre-néz'; (*mini-* igető + *-mā* igenévképző + *-tā* egyes 3-ik személyrag). A magyar *-t* képzős határozó igenév személyragtalanul: 'így *mēnet* előre-néz', de e helyett a XV-ik században személyragosan: 'így *mēnette* előre-néz'; a magyar *-va*, *-ve* képzős határozó igenév XV-ik századi személyragos alakja: 'így *mēnvéje* előre-néz'.

A *-t* > *-tt* és *-va*, *-ve* képzős igenevek személyragos alkalmazását és határozó igenévi közös szerepét megfigyelhetjük a következő régi adatokon: 'custodivit me Angelus eius ... hinc eunte *mē* ~ megőrzötte az ő angyala engemet innét ki-*mēnette* SzékC. 80. 'Quod ego ... cognoscens, fugi ab illis' ~ „Kit en ... *mēgēsmervēm* elfuték ötöllök" BécsiC. 35; 'quando te vidimus ... sitientem' ~ „mikor láttonk tégedet ... *szomjazattad*" MünchC. 62. és „mikor láttonk tégedet *szomjaztad*" uo.; 'Quae te terra morientem suscepit, in ea moriar' ~ „Ammēly föld tégedet *mēghalvād* fogadánd, azon hallyak mēg" BécsiC. 2; 'vidit Jesum stantem' ~ „látá Jézust *állatta*" MünchC. 13; ugyancsak egyes 3-ik személyragos a *-va* képzős határozó igenév is itt: „aggyátok őtet az nyavalyás annyának, hogy ímmár tarthassam őtet *mēghalvāja*" WinklC. 232. (= 'eum mortuum'); 'quam morientes cum interitu nostro ipsi servitutis nostrae damna patiamur' ~ „hogynēm *mēghalvánk* ..." BécsiC. 14; 'introeuntibus vobis in civitatem, occurret vobis homo quidam' ~ „tü a városba *bemēnetteték*, előtökbe kel tünektök egy néminemő embēr" MünchC. 160; 'Intrantes autem in domum, salutate eam dicentes' ~ „*Bemēnvétek* kedég a házba, köszönnyeték neki mondván" MünchC. 31; 'Adhuc illis loquentibus venerunt eunuchi regis' ~ „Még ezeket *beszéllettek* (bèzellèttèc) jövének királnak meddői" BécsiC. 62; 'sub qua arbore videris eos colloquentes sibi' ~ „minemő fa alatt láttad őket egybe-*beszéllettek* (bèzellèttèc)" BécsiC. 172; 'apparuerunt illis Moyses et Elias cum eo loquente' ~ „jelénék önekik Mojzses és Illyés övelék *beszélvéjek* (bèzellueièc)" MünchC. 45.

A *téröttem* azt is jelentette tehát mint határozó igenév, hogy 'visszatérő állapotomban, visszatérésem idején' (SzékC. 80), de jelentette később a *téröttem* ~ *tértem* azt is, hogy 'visz-

szatérő állapotomban voltam', 'visszatértem', tehát egyes szám első személyű ige is volt. A *szomjastad* mint határozó igenév van a MünchC.-ben (62), de ma már csak egyes második személyű igei szerepe van: 'të *szomjastad* az italt.' Ezt mondhatjuk ezekről az alakokról is: *sebhetted* (PeerC. 177), *viselted* (PeerC. 176): határozó igenevek és mult idejű egyes harmadik személyű állítmányok. A *nevette* az ErsC.-ben (348), a *sēprētte* a JókC.-ben (97), a *tētte* a MünchC.-ben (70) előfordulnak még mint határozó igenevek, pedig általános szerepük mult idejű igei állítmány.

A *tévéd* > *tévéd* (MünchC. 23), *tévénk* > *tévénk* (BécsiC. 99), *tévéték* > *tévéték* (BécsiC. 41) azt is jelentette, hogy 'tevő állapotodban, állapotunkban, állapototokban', tehát ez alakok határozó igenevek is voltak, de jelentik ez alakok — tudjuk — ezt is: 'tevő állapotban voltál, voltunk, voltatok' = 'faciebas, faciebamus, faciebatis', vagyis amaz *-é* > *-vé* képzős személyragos igenevek (épúgy, mint a *-t* > *-tt* képzőjű személyragos igenevek) határozók is, de mult idejű állítmányok is lehetnek. Így a *vévéd* > *vévéd* (vö. MünchC. 46), az *aluvánk* (vö. MünchC. 70), a *bűnhövének* (vö. BécsiC. 88) azt is jelentik, hogy: 'tu sumens', 'nobis dormientibus', 'nos peccantes', de jelentik azt is, hogy: 'tu sumisti (id)', 'nos dormiebamus', 'nos peccavimus'.

Megjegyzendő, hogy minél régiebb írásokat forgatunk, annál több teljes alaki egyezést látunk a *-t* > *-tt* és *-á* > *-vá* ~ *-é* > *-vé* képzőjű határozó igenevek és a megfelelő mult idejű igealakok között.

Ezek a magyar nyelvbeli egyezések és a magyar nyelv, illetőleg ugor, illetőleg finnugor nyelvek igenévképzési, illetőleg igeragozási rendszere tehát, ha részletet nem az egész kép áttekintése nélkül vizsgálunk, világossá teszik azt a tanulságot, hogy a *tévé* > *tévé*, *aluvá* stb. ugyanolyan *-vá*, *-vé* jelű multidejű igealak, mint a *terümtévé*, *feledevé*, *tilutová*, *hád-lóvá* stb. Ezek a *terümtévé*-féle alakok a határozói, jelzői és állítmányi szerepből (néhány ige kivételével) csak a határozóit tartották meg korunkig: *teremtëve* > *teremtve*; a *-t* > *-tt* képzősek pedig megfordítva, csak a határozói szerepet vették el (néhány ige — *mën*-, *jár* stb. — kivételével), a jelzői

és állítmányi szerepük azonban máig megmaradt nekik (*járt* út, úton *járt*).

uolov

(4. s.)

Egykorú kiejtése: *volóv* (= mai: 'való'.) A *val-* tö *vol-* változata ma is megvan a *vol-t*, *vol-na* alakban.

A HB. *uolov* alakját Szinnyei és követői tévesen így olvassák: *volou*, tehát *ou* kettőshangzóval, mivel abból a téves föltevésből indulnak ki, hogy a magyar nyelvben a honfoglalás táján meglévő szótagzáró *av*, *ov* hangkapcsolatok *au*, *ou* kettőshangzón át lettek *ó* hanggá a XIII—XIV-ik században, Szinnyei és társai az *-ov* > *ou* > *ó* hangfejlődést azon a téves alapon teszik föl, hogy voltak az Árpád-kori magyar nyelvben *u*, *ü* végső elemű kettőshangzók, mint: *ou*, *ëü*, *au*, *uu*, *iü*, *ii*. Ezek Árpád-kori megvoltát azonban rendszeresen még senki nem bizonyította, két tapasztalható tény pedig kétségtelenné teszi, hogy ilyen kettőshangzók soha nem voltak a magyarban.

Egyik tény az, hogy mai nyelvünkben, beleértve természetesen a nyelvjárásokat is, és magyar könyveinkben, beleértve a legrégibbeket is, nincsenek olyan *u*, *ü*, végű kettőshangzók, melyek azonosak vagy kapcsolatosak volnának amaz állítólagos Árpád-koriakkal. Másik cáfoló tény az, hogy kétségtelen adataink vannak arra, hogy zárt szótagokban magánhangzó utáni *l*, *r*, *f*, *v* hang nem vált az előző magánhangzóval kettőshangzóvá, hanem a nélkül eltűnt a vagy eredetileg hosszú, vagy rövidből hosszúvá lett magánhangzó után, például: *volt* > *vólt*, *akkor* > *akkó*, ném. *Bauhof* > magy. nyelvj. *páhó*, *lev* > *lév* > *lé*.

Vannak olyan szláv *ov* szótagos szavakból lett jövevényszavaink, melyeknek átvétele olyan újabb korban történt, hogy akkorra már Szinnyei és követői sem keresnének *ou*, *ëü* kettőshangzókat a magyarban. Ha tehát a szláv *av*, *ov* a magyarban kettőshangzón át lett volna *ó*-vá, akkor ezekben az állítólagos *ou*, *ëü* kettőshangzós korszak után átvett *ov*-os jövevényszavakban megmaradt volna az *ov* *ov*-nak, nem vált volna *ó*-vá. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy az Árpádkor után átvett szláv szó *ov* szótagjából is *ó* lett a magyarban.

Ilyen szó a *boróka*, mely a tót *borovka* átvétele. Ennek hangfejlődését már Szinnyeiék sem képzelhetik el így: > **boroukâ* > *boróka*. A fejlődés a *lev* > *lév* > *lé* szerint csak így lehetett: > **boróvka* (v. **borófka*) > *boróka*. A szláv -*ov* > magy. *-*ov* > *óv* > *ó* hangfejlődést világosan szemlélteti a kisorosz *cerkov* 'templom' átvétele, mely szónak az illető magyar nyelvterületen megvan mind a két alakja: *cerkóv* és *cerkó* 'orosz templom' jelentéssel (Magy. Tájsz.)

Ez analog esetek tanúsága szerint az Árpádkorban átvett *čavka*-, *postav*-, *okov*-féle szláv szavak fejlődése is tehát ez volt: > magy. *csovka*, *posztov*, *akov* > *csóvka* (v. *csófka*), *posztóv*, *akóv* > *csóka* (vö. *Zsófka* > *Zsóka*), *posztó*, *akó*. Így lett a **volov* igenévből > *volóv* > *voló* > *való*. A *voló* alak előfordul még a XVI-ik században is: „istenségédben *voló* (*volo*) hitünkéről“ ThewrC. 109; „ajtónak *volót* (*wolót*), ablaknak *volót* (*wolot*), minden szerszámot megcsináltottam hozzá“ Levlt. Közl. V, 89.

Az -*ó*, -*ő* igenévképző eredete felől „A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő mult alakjai“ c. 1931-ben megjelent munkámban (120—121. l.) ezt írtam: „Melichnek a *οαυταγ*-ról írt alapvető cikke nyomán (NyK. XXIV: 141) már húsz évvel ezelőtt azt vallottam, hogy a magyar -*ó*, -*ő*... „gutturális“-ból lett (Mészöly: Nyr. XXXVIII: 347), vagyis a finnugor *-*k* igenévképzőből... Én — írtam 1914-ben is (MMy. X: 204) — mióta Melich rámutatott arra, hogy a mai *Szántó* legrégebben *οαυταγ*-nak, *zamtach*-nak van írva s megállapította ez írásmód hangértékét, azt vallom, hogy a melléknévi igenév képzője gutturalisból lett (lásd: Nyr. XXXVIII: 347) (tehát figr. **k* ~ *γ*-ből, nem **p* ~ **β*-ből).

Szinnyei velem szemben még egy ideig csupán a finnugor **p* ~ **β*-ből származtatta a magyar -*ó*, -*ő* képzőt, de később már Nyelvhasznításának újabb kiadásában fokozatosan és észrevétlenül közeledett az én véleményemhez annyira, hogy végül elismerte, hogy a magyar -*ó*, -*ő* „részben -*γ*-ből fejlődött“. A Magyar Nyelvhasznítás legutolsó, 7-ik kiadásában (84. l.) így jelzi e képző eredetét: „-*ó*, -*ő* [figr. *-*p* (*-*m*) ~ *-*β* // *-*k* (*-*η*) ~ *-*γ*]“. De Szinnyei javított föltevésének is ellene mond az -*ó*, -*ő* képzős igenév eredetibb, mássalhangzós végű ó-magyar alakja, ugyanis az a mássalhangzó: *γ* hang; ez

pedig nem vezethető vissza „részben“ sem „fgr -p (*-m) ~ *-β“ hangra.

Mivel a *szántó* igenév latin betűs legrégibb alakja *zamtach*, görög betűs legrégibb alakja *σαμταγ* s mivel ez utóbbiban az akkori görög írás γ betűje a mediopalatalis sonans spirans γ hangot jelölte: ebből helyesen megállapította Melich, hogy a *szántó* igenév képzőjének -a γ és -ach írású ó-magyar alakjában a γ és *ch* betűk szintén γ hangot jelöltek, s azt jelölt a *h* betű is az Árpádkorban a többi igenév végén. Az ismert Árpád-kori adatok szerint a *měnő*, *aszó* stb. is eredetileg így hangzott: *měnēγ*, *ászáγ* (írva: *meneh*, *azah*) stb., ezért nyilván hiú dolog volna Szinnyeivel finnugor *-p (*-m) ~ *-β igenév-képzőt keresnünk -ó, -ő képzős igeneveinkben.

Tapasztalható továbbá, hogy már a honfoglalás előtt megkezdődött, az Árpád-korban pedig folytatódott a γ hang kiesése vagy egyéb hanggá válása. A *darvak* v hangja γ -ból lett, mint a vogul sing. *tāriγ*: plur. *tāriγet* alak mutatja. A *Tiván* (1171: *Tiuan*, 1211: *Tjuan*, *Tiuan*) személynév valószínűleg **Tiyan* alakból lett. Az ó-magyar *siγēr* (1055 *fiher*) alakból *sévēr* (1193: *Seuer*), *séjir* (*Seyr*), *sijēr* (1427: *fyer*), majd a *ér* (R.) és *sír* lett.

A γ hang jegye a vogulok latin betűs írásában is *h*, megvolt e betűnek az ó-magyarban is γ hangértéke, a *v* és *u* betű pedig köztudomás szerint jelölhette a *v* hangot. Tehát ó-magyar $\gamma > v$ hangváltozást jelent az, hogy ó-magyar nyelvemlékeinkben a *meneh*, *azah* írott alakokat fölváltja a *menev*, *meneu*, *ozov*, *ozou* alak, lévén ezek kiejtése: *měnēv*, *oszov* ($> mēnēv$, *oszóv*). A *měnēv* alakból úgy lett a *mēnēv*, mint a *lev*-ből a *lév*.

Régi nyelvünk némely nyelvjárásában a *v* a *mēnēv*-ben labialisálta az *é*-t *ő*-vé, mint a szótagzáró *l* is szokta némely mai nyelvjárásban, pl. ném. *Bindel* $>$ magy. *pendely* ~ *péntől* $>$ *péntő*. Így lett a *bév*-ből *böv*, így lett régi nyelvünk némely dialectusában a *mēnēv* $>$ *mēnēv*-ből *menöv*, majd *menő*. A *menev* v. *meneu* írásmóddal jelzett alaknak *men^zv* $>$ *menő* alakká váltva magyarázza meg azt, miért jelzi sok középkori magyar író *ev* és *eu* betűcsoporttal az *ő* hangot. 1237-i végrendelet egyik példányában a *kérdő* és *kérő* igenév *Kerdeu*, *Kereu*, a másik példányában *Kerdou*, *Kerou*, a *tekerő* pedig az

egyikben *Tekeroy*, a másikban *Tekero*. Ez utóbbi *Tekero* írásmód azt bizonyítja, hogy ama végrendelet nyelvjárásában az elülső hangrendű igenévképzőt így ejtették: *-ő (Tekerő)*; a *Tekerov*, *Kerdou*, *Kerou* csak orthographiai emléke az igenév *-őv* alakjának, a *Kerdeu*, *Kereu* az igenév *-év* < *-ëv* alakjának, különben pedig az *eu* itt már szintén az *ő* hang jegyévé lett. (ÓmOkv.)

Volt régi nyelvünknek olyan dialectusa is, melyben a *mënev* alak *v*-je nem labialisálta az *ë* > *é* hangot, hanem a nélkül tűnt el, mint az *l* is az *ëttel* > *ëttél* > nyj. *ëtte* alakban. Így lett a *lev* > *lëv*-ből *lé*, a *hevség* > *hëvség*- (v. *hëtség*-)ből a régi és nyelvjárásainkban még élő *hëség*, így lett a *mënev* > *mënev* alakból a régi *mëné*. Elülső hangrendű szavainkon még a XVI-ik századi codexekben közönséges az *-ó*, *-ő* igenévképző *-é* alakja. A XIV-ik század elejéről való Gyulafehérvári Glossákban „aeternitas viventium“ ~ „*élëknek (eleeknek)* öröksége“ (értsd: *élőknek* öröksége). Ugyanabban megvan az *ő*-s változata is: „saturitas esurientium“ ~ „*éhezőknek (ehezecnek)* [elëgsége].“ XVI-ik századi codexekből: „Idvez légy *élë (elee)* test“ GyöngyC. 27; „*szereté (zerethe)* húgom“ VeszprC. 142; „az *ő szereté (zerete)* *lëányát*“ (DebrC. 544; „*ő én szereté (zereteem)*“ értsd: '*ő az én szeretöm*' DebrC. 544; „oda sok *jëvé-járó (iewe iaro)* vagyon“ WinklC. 110; „gonosz-*tëvé (teve)* embërek“ DebrC. 306; „gonosz-*tëvéknek*“ (-*tevecnec*) DebrC. 307; „barátid és jó-*tëvéid (-teveid)* légyenek“ DebrC. 288; „Keserüség fogott mëg engömet, mikëppen *szülë (zûle)* asszonyállatnak keserüsége“ NádC. 347 (vö. *szülëm* és *szülöm*). XVI-ik századi levelekből: „levél-*vivé (wywe)* által“ LevT. I, 16; „*Én szereté (szerete)* uram“ 13; „*Vitézlë (Vitezle)* úr, nekëm *szereté (zerete)* atyámfia“ 36; de már: „*Vitézlő (Wytezlo)* uram és énnëkëm *tisztëlendő (tyzte-lendo)* atyám“ 40.

Hogy a mi *való* igenevünk képzője finnugor **-k*-ből, illetőleg ugor **-γ*-ből és az előző rövid tövéghangzóból lett, ezt bizonyítja az is, hogy megvan a *való*-nak a XIII-ik századi Váradi Regestrumban *voloh*-alakja. Ennek a *voloh*-nak egykorú kiejtése *volov* volt, ebből lett a *volov* > *volóv*. Így, hosszú *ó*-val kell olvasnunk a HB. *uolov* alakját, mivel a XIV-ik század derekáról való Königsbergi Töredékben már *v* nélküli

voló ([v]olo) alakot találunk, már pedig a *voló* alakot a fejlődésben közvetlenül *volóv* előzte meg, nem *volov*.

A *voloy-* alak a Váradi Regestrumban a *Nüm-voloyod* (írva: *Numuolohod*) személynévben maradt fenn. Ebben a *Nüm* a mai *nēm* tagadószó (*nüm* van a HB.-ben is); a végső *-d* pedig az Árpádkorban igen gyakori névképző *-d*, ez van az *Árpád* névben is. A *Nüm-voloyod* alaknak tehát mai nyelvünkben '*nēm-való-d*' (értsd: 'nemlévő') alak felelne meg. Sámánhit szerint az aggódó szülők ártó szellemek elől akarták rejtetgetni evvel a névvel az újszülöttet. Viszont a haláltól akarták óvni a 'meglévő, életben lévő' jelentésű névvel; ez a jelentése az 1171-i végrendeletben előforduló *volóód* férfinévnek (ÓmOlvk. 47). Szinnyei helyesen tartja szétválasztó jeleknek abban az *o-k* fölött lévő vonáskákat, de helytelenül olvassa azt a szót „volood“-nak, mert *ó* vagy *o* után közvetlenül sem mai nyelvünk nem ejt, sem a régi magyar nem ejtett *o* hangot, sem mai, sem régi nyelvünk hangrendszerében nincsen *oo* vagy *óo* hangkapcsolat. Ha nyelvünkben *o* vagy *ó* után *o* suffixum-elem közetkeznék, akkor *-jo* (*io*) vagy *-vo* hangkapcsolattal helyettesítenénk, s így történt volna az a régi nyelvben is: *volojod* vagy *volovod* volna várható *volood* helyett. Az előbbi alak esetében régi írásmódunk a *j* (*i*) hangot *i*-vel vagy *j*-vel vagy *y*-nal jelölte volna, de a *v* hang jelöletlen is maradhatott *o* után a magánhangzóval kezdődő szótag előtt, mint a *hazóá* írásmód is mutatja. A *hazóá* szóban a vonáskákkal ellátott *oa* betűcsoport kiejtése: *ová*, a *valóód* szóban a szintoly vonáskákkal ellátott *oo* betűcsoport kiejtése *ovo* vagy *óvo*: *Volovod* vagy *Volóvod*.

Mint az *oszó* > *aszó* régi *ászäy* alakja mutatja, lehetett a *voló* > *való* igenévnék a *voloy-* előtt **väläy* alakja is. Ebből származott a többes *valók* alaknak régi *valák* v. *välák* változata. Gyulafehérvári Sorokban: „Hábróságben *väláknok* (*walacnok*) kegyüssége“ (értsd: 'háborúságban *valóknak* kedvesége'); „Kórságbon *väláknok* (*walaknok*) egésége“ (sanitas languentium); „Szükségben *väláknok* (*walaknok*) bősége“ (ubertas egentium). A **väläy* alakból egyfelől lett: *voloy* > *volóy* v. *volov* > *volóv*) > *voló* > *való*; másfelől lett: **väläy* > *välá* — ennek többes alakja a GyS-beli *välák*.

Van olyan nyelvjárás, melyben a **biräy* igenév egyes no-

minativusa a képző *-oγ* változatán át *-ó* végű igenévvé lett: *biró*, de a többes **birá,ák* alak tovább fejlődött az *áyács* > *ács* szerint *birák* alakká, így él a *birák* többes a *biró* egyes számú alak mellett. A *valami*, *valaki* névmás előtagja a *valá* igenév > *vala* változata (vö. *visszá* > *vissza*, **házá* > *haza*).

Tudjuk azt, hogy a finnugor nyelvek igeragozásában egyes harmadik személyül gyakran szolgál a pusztá igenév. Ilyen pusztá igenév tehát a *vola*, *vala* 'erat', 'war', ez a *volá*, *valá* alakból lett. Közös eredetű tehát, és csak egymás alakváltozata a már egymástól eltérő szerepű *vala* ige és *való* igenév, a HB. *volá* (írva: *vola*) igéje és *volóv* (*uolov*) igeneve. Mint nyelvtörténetünk adatai mutatják, a *vala* mult idejű állítmánnyá sokkal előbb lett, mint a *volt* igenév.

Mivel a finnugor nyelvekben igen sokféle szerepe és alakváltozata van ugyanazon igenévnek, ezért nem szabad elfelednünk, hogy ugyanazon igenév más-más szerepben más-más alakváltozatú. Ugyanazon igenévnek alakváltozata a *való* (< *voloy-*) és *vala*, de az egyik csakis melléknévi igenév lehet nyelvünkben, a másik csakis mult idejű egyes harmadik személy. Jelentés-megoszlás.

tilutoa

(5. s.)

Egykorú kiejtése: *tilutová*; ez olyanféle alakváltozata az *-á* mult időjelű *tiltá* (< **tilutá*) igének, mint a *terümtévé* a *teremté* igének, a *házová* a *házzá* ~ *házé* határozónak, az *elevé* az *elé* adverbiumnak, a *tévém*, a *tém* igealaknak stb.

A *tilut-* a *-tilt-*-nak teljesebb alakja. Olyan, mint a régi *alut* 'quiescere, dormire facit': el-*alutá* (el *alwthaa*) JordC. 345 (= elaltatá). Ezen a műveltető *-t* képzőnek még egyszerű alakja van, de már kettőzve van meg a mai *altat* alakon. A XV-ik, XVI-ik századi codexekben már csak a *tiltá* ismeretes. Az Érdy- és JordC.-ben ilyen írott alakját találjuk: *tyltaa* ÉrdyC. 195, JordC. 341.

Szinnyei a *tilutoa* elemzésében két olyan hibát követ el, melynek kerekén ellene mond a finnugor és magyar nyelvtörténet. Egyik az, hogy ő 3-ik személyragnak tartja a végső *a* betű hangját, (*tiluto-a*), másik az, hogy a mult idő jelének

tartja az *o* betűnek szerinte hosszú *ó* hangját (*tilut-o-a*), mintha lett volna egy *tilutó-á* mult idejű tárgyas egyes 3-ik személyű igealak, vagyis olyan alak, melynek ma *tiltá ja* felelne meg.

Jól tudjuk azonban, hogy *tilt-á-ja* szerkezetű alak soha nem volt a magyar nyelvben, meg nincsen sehol nyelvjárásainkban vagy nyelvmélekeinkben *-ó* időjele a tárgyas elbeszélő mult egyes 3-ik személyének, nincsen magában a HB-ben sem, hiszen a *hadlaua* (=hallá) szót akárhogy is elemzi is Szinnyi, egyetlen betűjében sem lelhet *-ó* időjelet. Pedig kétségtelen, hogy a *hadlaua* ugyanaz az igealak, mint a *tilutoa*, tehát e kettőn azonosnak kell lennie az időjel hátsó hangrendű alakjának. Ez pedig csak úgy lehet azonos mind a kettőn, ha mind a kettőn a végső *a* betűt tartjuk az időjelnek: *hādľává* és *tilutová*.

tiluvt

(8. s.)

Egykorú kiejtése: *t.lut*. A '*tiluvt gimľstwl*' (ejtsd: *tilut gyimľcstľl*) azt jelenti, hogy: 'tiltott gyümölcstől'.

A *tilut* (> *tilutt*) a *til-t* igealak *til-* alapszavából alkotott *-t* (> *-tt*) képzős melléknévi igenév. Abból a *til-* igei alapszóból származott a *tilalom*, *tilos* és a nyelvjárási *tilajgat* (**ti-iaľtgat*): 'a tilosba szabadult jószágot szép csendesen visszahajtja az istállóba' MTSz.

Szinnyi a HB. *tiluvt* szavát tévesen *tilvutt*-nak olvassa és úgy magyarázza, hogy abban a *til-* alapszót „szenvető funkciójú” *-v* deverbális igealképző követi, s ebből a *tilvutt* alakból lett később **tilvott*, ebből pedig *tillott*, ez az alak szerepel előfordul a DebrC. 509. lapján.

A föltett **tilvott* alakot bizonyítani akaró *tillott* adat azonban téves adat.

Minden codexben *tiltott* a 'vetitus', nem pedig *tillott*: „évének az *męgtiltott* fának gyümölcseből” TihC. 611; „a *męgtiltott* fának *gyümölcsebe*” TelC. 208; „a *męgtiltott gyümölcset*” TelC. 209; „a *męgtiltott* fának *gyümölcseből* męnd ketten őnek” TelC. 209—10; „az *męgtiltott* fának miatta ęrdęgnęk és ęręk halálnak miatta elkárhosztatok volt” ęrsC. 119; „az *męgtiltott* fának *gy.mölcseben* ęnek” ęrsC. 577;

„nő énnének az megtiltott fának gyümölcsében“ Érdy C. 136—7; „valamit Ádám elveszte az megtiltott fának gyümölcse miatt“ Érdy C. 537.

Igaz, hogy a Szinnyi idézte helyen „tylloth“ alak van a DebrC.-ben (509): „hogy ne ennenek az megh *tylloth* gyemelczbe“, azonban Szinnyi nem figyelmez arra, hogy ugyancsak a DebrC. más helyén (147) már szintén a többi codexek fölsoroltam szóalakja látható: „*ördögnek čalardsaga myat meg čalattatuan önek a tiltot fanak giumölčeben*“ (olv. 'ördögnek csalárdsága miatt megcsalattatván önek — azaz évének — a tiltott fának gyümölcsében'). Világos dolog tehát, hogy ha a XVI-ik századi codexek mind *tiltott* gyümölcstről írnak, nem *tiltott* gyümölcstről, és ha abban a codexben is, melyben egy helyütt „*tylloth* gyemelcz“ van, már más helyütt „*tiltot* fanak giumölče“, akkor a *tylloth* közönséges íráshiba *tylloth* helyett, s elhamarkodás ennek az egyetlen íráshibának alapján föltenni egy sehol meg nem lévő **tilvott* alakot, s ezzel a meg nem lévő alakkal igazolni a HB. *tiluvt* alakjának *tilvutt* olvasását.

Mivel az *u*, *v*, *uv*, *vu* többféle hangot jelölhetett, ezért azt kell először is megvizsgálnunk, hogy mi lehetett a *til-t* ige alapszavának *-t* > *-tt* képzős igeneve a HB.-ben.

Az *-od* (> *ad*) igéből lett a HB.-ben: *odut*. A *hol* (> *hal* = moritur) Árpádkori igeneve: *holut* (OkI Sz.). A *mund* (mond), *szil* (> *szül*), *áld*, *müt* (= mutat) igékből lett a XIV-ik századi *mundut* (GyulS.) *szilüitt-*, *áldut*, *mütut* (KT) igenév. Ezek szerint a *til-* igetöből *tilut* > *tilutt* igenévnek kellett támadni.

A *til-* igei alapszóhoz ilyen régi imperativusi alakok tartoznak: *tilogyam* v. *tiloggyam* (LevT. I, 306), *tiloggyál* (DöbrC. 154), *tilogyék* v. *-ik*, *tiloggyék* v. *-ik* (DöbrC. 236, LevT. I, 73) (jelentése: compescar, -aris, -catur). Ezek az alakok olyanok, mint *alogyam* v. *aloggyam* (*alugyam* v. *aluggyam*), *alogyál* v. *aloggyál* (*alugyál* v. *aluggyál*), *alogyék* v. *-ik*, *aloggyék* v. *-ik* (*alugyék* v. *-ik*, *aluggyék* v. *-ik*). A *tilo-*töből -vé időjellel ilyen mult idejű 3-ik személyű igealak lett: *tilovék* 'compescebatur' (NádC. 155, WinklC. 144), ez meg olyan, mint *alovék* (*aluvék*).

A *tilo-* ~ *tilu-* és *alo-* ~ *alu-* igező fölsoroltam származé-

kainak teljes alaktani és hangtani egyezéséből az következik, hogy e két igető többi származékai is ugyanazt az egyezést mutatják. Ha tehát újabb próbát keresünk arra, mi volt a *tilut* (> *tilt*) (*vetat*)-nak *-t* > *-tt* képzős participiuma, akkor meg kell néznünk, hogyan képezi azt az *aloszon* ~ *aloszik* ~ *aluszik* ige. Felelet: *alut* v. *alutt* (lásd: AporC. 15, 16, DöbrC. 12, NádC. 570, SzékC. 235, DebrC. 416, GömC. 245, ThewrC. 57 stb.). Az *aloggyék*, *alovék* és *alut* > *alutt* példája is azt mutatja tehát, hogy a *tiloggyék*, *tilovék* mellé *tilut* v. *tilutt* igenév illik a HB. korában.

A *nyugoggyék* és *nyugovék* mellett *nyugut* > *nyugutt* (quievit, quietus) alak volt (DöbrC. 425, 516, SzékC. 21, TelC. 237, HorvC. 158; Komjáti: Szt. Pál 427; Pesti: UT. 218, Székely: Zsolt. 242v), az *alkoggyék* mellett *alkutt*, a *haragoggyék* mellett *haragutt* stb.

Tehát az *aluszik*-, *nyugoszik*-, *alkuszik*-, *haragszik*-féle -sz praesensképzős igék vallomása mind kétségtelenné teszi, hogy a *tiltott* gyümölcs, melytől Isten *tilutová* az embert, hogy *tiloggyék* tőle, de az attól nem *tilovék* — az a *tiltott* gyümölcs a HB. nyelvén nem *tilvutt*, hanem *tilut* gyimilcs volt. Nem volt *alvutt*, *nyugvutt*, *alkvutt*, *haragvutt* stb. igenév, tehát egy *tilvutt* alak kitalálása a magyar történeti alaktannal is ellenkezik.

A magyar mult-idejű igealakok mutatják, milyen fontossága van az igenévnek az időalakok keletkezésében, a magyar -sz jelenképzős igék pedig az igeképzőknek az ugor korra visszanyúló hasonló szerepére emlékeztetnek bennünket. Az osztják nyelvben és a vogulnak egyik nyelvjárásában jelenképző lett a gyakorító -l igeigépző. A vogulban két igeképző is vált rendes jelenképzővé, úgymint az -nt és az -l. Az -s (ejtsd: sz) igeképző a vogulban mult-időt alkot ugyan, de egy igeen itt is, az osztjákban is jelenképző szerepe van: osztj. *ūsem* (< **ūl-s-em*) ~ vog. *āsām* (< *āl-s-ām*) = 'ich bin'.

Ha mármost azt látjuk, hogy van a magyarban is olyan igecsoport, melynek jelen-idejű tövét szintén -sz képző különbözteti meg, akkor bizonyosnak tarthatjuk, hogy ez azonos az említett osztják és vogul -s (sz) igeképzővel. Ez az igecsoportunk az -sz praesensképzős igéink, mint pl. *aluszom*, *nyugoszom*, **tiloszom* stb., ezeknek a jelen-idejű személyragozáson kívül természetesen nincsen -sz képzős alakjuk: *aluvám* (régib-

ben: *alúk*), *nyugovám* (legrégebben: *nyugóm*), *alunnám*, *nyugonnám*, *aluttam*, *nyugottam*, *aluggyam*, *nyugoggyam* stb.

Ezeknek az igéknek ezek az imperativusi alakjai olyanok, mint a *-d* képzős igéké: *tud: tuggyam* (< *tud-j-am*), *tapod: tapoggyam* (< *tapod-j-am*). Mivel meg a vogul szóbelsei *-nt*-hangkapcsolatnak a magyarban *-d*-felel meg, s mivel a vogulban is praesensképző az *-nt*, ezért bizonyos az is, hogy a magyar praesensképzős igék imperativusi tövében a vogul *-nt* praesensképzőnek megfelelő *-d* képző van: *alugyam* v. *aluggyam*, *nyugoggyam* < *alu-d-j-am*, *nyugo-d-j-am*.

Az ugor **-nt*-ből vagy **-nt-* > **-nd* > *-d-*, vagy **-nt-* > *-t-* < *-d-* fejlődéssel lett a magyar *-d-* hang; megfigyelhető ez a diminutív finnugor és ugor **-nt*-nek Árpád-kori neveinken való megfelelőjén: *Pákosztu* > *Pákoz*d, *Kokosti* > *Kakas*d. Így a praesensképzős igék *-d*-s tövének is volt *-t*-s eredetibb alakja, megőrizték ezt a régi *bűnhöszik* 'peccat' XV-ik századi illető származékai.

A **bűnhöszik* (= peccat, tehát nem 'büntetést szenved', hanem 'bünt tesz'!) olyan ragozású volt, mint az *esköszik*, *aloszik*, *feköszik*, *haragoszik*. A coniunctivi futurum: *bűnhend-* (MünchC. 47, 48), mint *eskend-* (MünchC. 57), *aland* (ÉrsC. 367), *haragand* (BécsiC. 273, DöbrC. 249, GömC. 319); *bűnhövének* 'nos peccantes' (BécsiC. 88), mint *aluvánk* 'nos dormientes' (MünchC. 70); *bűnhöttem* (MünchC. 147) ~ „*binhöttem* (vétkeztem)“ 'peccavi' (DöbrC. 438), mint *esköttem*, *teköttem*; *bűnhött* 'peccavit' (MünchC. 188), mint *eskött*, *fekött*; „*nē akarj bűnhönnöd*“ (MünchC. 186) ~ „*nē akarj binhēdnēd*“ (DöbrC. 493) ~ 'noli peccare', mint *eskönnöd*, *alonnöd*, *fekönnöd*, *esküdnöd*, *aludnod*, *feküdnöd*. Van mai nyelvjárásokban *eskiüdő*, *aludó*, *feküdő*, megvan a köznyelvi *bűnhödő* (ma 'poenam luens'), de a *d*-s *bűnhödő* alak helyett a XV-ik század elején még az eredetibb *t*-s *bűnhötő* van: „Ime Űr-Istennek szémei a *bűnhötő* (bűnhötő) országán“ (230) ~ 'Ecce, oculi Domini Dei super regnum peccans'; „kik őbenne *bűnhötőket* (bűnhötőket) még nem ölnek“ (13) ~ 'qui in se peccantem non interficit.' Ugyancsak a BécsiC.-ben a *bűnhödés* alak helyett *-et* képzővel nem *bűnhödēt*, hanem *bűnhötēt* van: „Mért Éfraim megsokaséjtotta az oltárokat *bűnhötētre* (bűnhötētère) (192) ~ 'Quia multiplicavit Ephraim altaria ad peccandum'. „És

ma toldattanak *bűnhötetre* (bűnhötèrè) ~ 'Et nunc addiderunt ad peccandum'.

Horogu vec

(12. s.)

Egykorú kiejtése: *horoguvék*, értsd: 'megharaguvék'.

Az -sz jelenképzőjű igéink csoportjába való. Mint minden -sz jelenképzős, ez is -d képzős töből képezte parancsoló módját.

A ragozás és képzés folyamán a teljes tö véghangzója -u-, -o-, -a-.

Legrégibb nyelvelmékeinkben jelen ideje így van: *haragoszom, haragoszol, haragoszék, haragoszunk, 'haragosztok, haragosznak*. (L. BécsiC. 295, 244; AporC. 39; DöbrC. 150, 157; BécsiC. 259; MünchC. 21; AporC. 65, 85; DöbrC. 42, 357; CornC. 218.) A *haragoszék* alakot időben követi a *haragoszik*, majd a *haraguszik*, végül a *haragszik*.

Az úgynevezett elbeszélő mult *haraguvál* alakjánál régebbi a *haragúl* (DöbrC. 118, 243; KulcsC. 141). Mivel a *nyugovál* alakhoz tartozó első személy a DöbrC.-ben nem *nyugovám*, hanem *nyugóm*, ebből az következik, hogy a *haragoszik* elbeszélő mult első személye a XV-ik században eredetileg így volt: **haragóm*. A *haraguvának* alaknál is régebbi a *haragúnak* (BécsiC. 54, DöbrC. 248). Ebből az következik, hogy az ennek megfelelő egyes számú alak **haragún* volt (mint az *észik ön* alakja, mely régibb egyes harmadik személy az *évék* alaknál); a *haraguvék* későbbi, amint hogy a *haraguvának* is későbbi, mint a *haragúnak*. Ezt bizonyítja az is, hogy a *haraguvó* alaknál régebbi a -v- nélküli *haragó* igenév (BécsiC. 259), valamint az *aluvó*-nál, *teküvő*-nél is az *aló*, *fekő* (XV. sz.).

A *haraguvand*, *haragudand* alaknál is régebbi a -v- nélküli *haragand*: „mikor *mëgharagandol*“ ~ 'cum iratus fueris' BécsiC. 273; l. még: DöbrC. 249, GömC. 319. l. (Igy a XV. században: *aland*, nem *aluvand*.) A *haragvás* is **haragás* volt elébb, bizonyíttják ezt az *alvás*, *fekvés* stb. régi *alás*, *fekés* alakjai.

A -t képzős műveltető alak *haragutni* ~ *haragotni* ~ *haragatni* volt, mint *t.lutni*, *alutni*, *nyugotni*, és mint az *alkuszik* ige alapszavából *alkutni* ~ *alkotni* ~ *alkatni*. „És rövid beszéd-

del megcsalá, és Istent reája *haragutá (Haragwta)*“ ÉrsC. 458; „Ményészér *mēgharagották (meg haragottak)* ötet a kietlenben“ Apor C. 37; „*mēgharagatták (meg haragattak)* ötet“ Apor C. 75; 1. még: DöbrC. 145, ÉrsC. 512, Apor C. 73, 74. Ez alakok is világosan mutatják a *harag-*, illetőleg *haragu- ~ harágo- ~ haraga-* igetövet.

Ebből a *haragu-* töből lett a múlt idő *-t > -tt* képzőjével a *haraguttam, haraguttál, haragutt*. A *haragutt* a régi és eredeti alak, nem a *haragudott*; lásd: Bécsi C. 304, 295, DöbrC. 249, JordC. 14, Bécsi C. 35, 89, 294, 309, WinklC. 185, DöbrC. 138, SzékC. 196, Guary C. 110, Érdy C. 325, JordC. 78a, ÉrsC. 157, HorvC. 24, MargL. 78, CornC. 317, Budai Basák Lev. 21, 288, Apor C. 143.

A *haragud-*tő a parancsoló módú igealakokban állandó már nyelvmlékeink kezdete óta. Általában a parancsoló mód az, melyben *-sz* jelenképzős igéink ragozásában legelőbb föltűnik a *-d*, mely voltaképpen szintén jelenképző. A *haragod ~ haragud-* töből valók a következő alakok: *haragoggyam* Guary C. 123; *haragoggyál* HorvC. 232, Székely: Zsolt. 34 v, *haraguggyál* Ozorai: E. 8; *haragodjék (haragodyek)* Bod. C. 4, *haragoggyék* Érdy C. 641, JordC. 59a, 69; *haragoggyatok* DöbrC. 18, 378, Komjáti 294; *haragudjatok (Haragwdyatok)* KulcsC. 5, 239; *haragoggyanak* DöbrC. 176, Kriza C. 8, Apor C. 59. Valószínű, hogy a XV-ik, XVI-ik században voltak még olyan nyelvjárások, melyekben ezeket az alakokat egyszerű *gy-*vel ejtették, mint ma is van az *aluggyam* mellett eredetibb *alugyam*.

A parancsoló módból csapott át a *-d-s* tő más igealakokba, illetőleg igeszármaikba. Így a *haragutt* helyett csak a XVII-ik században kezd terjedni a *haragudott*. *Haragovék ~ haraguvék ~ haragvék* helyett a XVI-ik században még ritka a *haragodék* (DebrC. 496). A *haragodván, haragudván* helyett (JordC. 579, SzékC. 195, ÉrsC. 371, VirgC. 47, 112, TihC. 19) a régiesebb nyelvű codexekben még *haragován, haraguván > haragván* van: *meg haragouan* DebrC. 123; *meg haragovan* uo. 272; *haraguuan* uo. 43; *megharaguuan* JókC. 21, 66—67; *haraguuan* uo. 30, 34; a *haragván* alakra vonatkozó adatokat lásd: Bécsi C. 63, 174, MünchC. 48, 145, DöbrC. 385, Érdy C. 213, 508, 535, JordC. 54a. A *haragoni ~ haraguni > haragon-*

ni ~ *haragunni* alak (TelC. 307, ÉrdyC. 203) eredetibb, mint a *haragodni* (MargL. 53) ~ *haragudni*. Előbb van *haragonné-jék* (DöbrC. 206), mint *haragodnék* (Régi M. Ktár 27: 198). Eredetibb az *alás, fekés*, mint az *aluvás, feküvés*, ezek viszont régebbiek, mint az *aludás, feküdes*. Így **haragás* volt a *haraguvás, haragvás* (KulcsC. 64) eredetibb alakja, és még a *haraguvás* > *haragvás*-nál is későbbi a *haragudás* ~ *haragodás* (SzékC. 198). Valamint azonban régi a *bűnhöszik* ige *bűnhötet* > *bűnhödet* származéka, úgy régi a *haragoszik* ige *haragodat*: 'irritatio' származéka (Apor C. 56).

A *haragszik* igét a kései *haraguv-* és *haragv-* tö révén *v-tö v-ü* igének nevezik a nyelvtanok. Leíró nyelvtanban ez megjárja, mert ma csakugyan vannak a *haragszik*-féle igéknek *v-tövet* mutató alakjai. Azonban látjuk azt, hogy egyetlen alakjában sem eredeti a *-v-* hang, ezért a nyelvtörténeti módszer elhanyagolása Szinnyeinek és követőinek az a téves föltevése, hogy a *haraguv-* ~ *haragv-* töben négyezer évre visszatekintő, finnugor eredetű reflexív képző volna. Ilyen tévedés még tévedésnek is csak akkor volna jogosult, ha a magyar nyelvnek épúgy nem volna nyelvemlékei, mint a vogulnak és osztjáknak. Azokban a nyelvekben nyelvemlékektől nem feszélyezve lehet föltenni reflexív *-β* képzőt.

levn

(12. s.)

Egykorú kiejtése: *léün*; ebből lett a későbbi *lén* ~ *lön*.

Az *-n*, (illetőleg *-ün* az az elem, amely némely harmadik személyű igealakon lelhető: *lészén, légyén, alföldi lögyön, messön*, ormánsági *meciggyün* = *messén*. A *lé-sz-én* igében az *-sz-* már a jelen idő képzője, tehát ott a puszta igető csupán: *lé-*. *Lész* igénket is *-v* tövűnek nevezik nemcsak leíró nyelv-tanaink, hanem a nyelvtörténetiek is, de tévesen. Szinnyi Magyar Nyelvhasznításában (7. kiad. 151. l.) ez található felőle: „*Lév-* (vö. *lövő, lévés, lēhet*) ~ zürj. *lo-* // votj. *lu, lū* // cser. *li-* // f. *lie-* (potent. *liene-*) // lp S. (praes. 3.) *lū, lū* // lp N. (praes. 3.) *lee, le*”.

Szemmel látható, hogy a rokon nyelvek alapján nem szabad a *lé-szén* alapszavában *-v-tövet* keresnünk. Ezért

Szinnyei is csak a magyar adatokkal akarja igazolni a -v-tövet: „löv-, löv-ő, löv-és.“

Azonban a magyar nyelv is csak úgy mutat a *lész* származékaiban -v- tövet, ha vagy elégetjük nyelvemlékeinket, vagy nem nézünk beléjük. De csak nézzünk beléjük.

A jelen időben nincsen -v, így van a ragozása a XV—XVI-ik században; (én) *lészék, lészök* (ÉrdyC. 199, 277, TelC. 33, TihC. 23, 192 KeszC. 151, KulcsC. 30), *lészék* (DöbrC. 153, LevT. I, 49); (të) *lész** (CornC. 189, ÉrdyC. 137, 196, 387; JordC. 266, ÉrsC. 97, KulcsC. 30 — ezeken a helyeken írva: *leez*), *lisz* (Székely Zsolt. 15), *léssz* (*léézz* SzékC. 29, 68), *lészész* (JókC. 145), *lészösz* (DebrC. 555: „en palothamba legh elfew *leez* az az Chazarne azzon *lezewz*“); (ő) *lészén, lészön* (Érdy C. 3, 12, 27, 68, 387, 389, 529 — mindenütt *leezen*; Czech C. 16, 65, Sermd., DöbrC. 352, VitkC. 3, LobkC. 43, SzékC. 7, 239, GuaryC. 1, 5, KeszthC. 362), *liszén* (TelC. 247, LevT. I, 15, 95, Komj. 49); *lésszén, (lézzen* SzékC. 7.); (mi) *lészönk, lészünk* (Ozori N 12, Érdy C. 553, SzékC. 51, *liszünk* (Komj. Szt P. 64); (ti) *lésztek, lésztek* (JordC. 25), Komj. 458, Bécsi C. 305, TelC. 158, LobkC. 144, KulcsC. 5), *lisztek* (Komj. 201); (ők) *lésznek (leeznek* Érdy C. 11, 86; *lésznek* Dévai Tízp. 8; *leznec* Bécsi C. II. kéz 114; *léznec* MünchC. 58), *lisznek (lyznek* Komj. 55).

A jelen időben tehát a tö nem *löv-*, hanem *lé- ~ li-*. Ez a *lé- ~ li-* tö épügy megfelel a finn *lie-* igetőnek, mint a *vé-szén ~ vi-szén > vē-szén ~ vi-szén* ('sumo, fero') töve a finn *vie-* igetőnek. (Szinnyei tévesen a *vész-t* és *vész-t* külön eredetűnek tartja.) Ebből az eredeti *lé- ~ li-* igetőből származott a *lé-szén ~ li-szén* (mai *lész*) igének minden suffixumos alakja, nem pedig -v-s töből.

Tudjuk, hogy a -t > -tt képzős mult időben ma sincsen -v- töve a *lész-nek (lē-tt ~ lö-tt)*, így volt ez régebben is. Nem *lévett* (mint *évett*), hanem (mint *étt ~ ött*) *lőtt- ~ lött ~ lütt-* toalakokat találunk a XV—XVI-ik században; *lőtt- > lőtt-*: Érdy C. 236, 468, Sermdom., JókC. 9, TelC. 285, CornC. 91, 164, 425, HorvC. 11, 30, ÉrsC. 1; *lőtt-*: Bécsi C. 114, 221,

* A *lész* olyan személyragtalan egyes 2. személyű alak, mint a *vagy* és *még*. Az sz. jelenképzős igék egyes 2. személyű alakjából eredt az -sz egyes 2. személyrag. Szólam-ritmus okából: *lész > lészsz*.

MünchC. 358, 377, 385, LobkC. 183, ÉrsC. 60, 344; *lütt-*: Komjáti Szt. Pál 47, 65, 117, 137, Dévai Tízp. 42 és Sylvesternél. A LevT. 75. lapján levő *lyt* lehet hogy: *lütt*.

A föltételes jelen *lënnék, lënnik* stb. Péld. 52, Bécsi C. 66, MünchC. 99, HorvC. 4, Érdy C. 144, CornC. 147, Ozorai H 7, 19, V 2, Komj. Szt P. 384, Dévai Tízp. 31, Bécsi C. 70. Itt sincs -v.

A parancsoló módban, mint ma is, szintén nincsen, régen sein volt -v a töben, hanem a -d jelenképző, mely a parancsoló mód jelével (*k- > -x > -j) gy hangot alkot: *légyék ~ ligyék, légy ~ ligy, légyën ~ ligyën, légyön* stb. vö. Szék. Zsolt 50, Budai Bas. 349, DebrC. 513, LobkC. 144, Ozorai 7, Komj. 245, Bud. Pas. 3, LobkC. 90, B. Bas. 27, Ozorai A 7, SzékC. 41 (*légvnk*), 6 (*legvnk*), B. Bas. 89, 341, Pesti Új T. 4 v, Szék. Zsolt. 108, Ozorai B 13, B. Bas. 245, 264, 279, 305 (*legyeőnek, legjeőnek*).

Lëvend alakot is hiába keresünk a codexekben; a két tagú alak legtöbbször *lëjend* v. *lëjënd*, ritkábban *lënd* v. *lënd*: SimC. 4, SzékC. 249, DebrC. 286, LobkC. 52, 90, Guary C. 53, CornC. 156, NádC. 35, Guary C. 58, ÉrsC. 186, 408, DebrC. 234, 578, HorvC. 228, TelC. 88, LobkC. 40, 316, SztDom. 303, LányiC. 181, LobkC. 144, JókC. 110, 111. A régibb és eredetibb alak azonban nem is a két tagú, hanem az egy tagú *lend*: SermDom., Bécsi C. 5 (*lënd*), MünchC. 31, 50, 121, Bécsi C. 166 (*lëndnec* olv. *lendnek* értsd: *lëndnek*), Komjáti Szt. Pál 207 (*lendw* olv. *lendő* értsd: *lëndő*). Sylvester 1536-iki Grammaticájában így van a conjunctivi futurum: „Cum fuero, fueris, fuerit = mikoron *lendek, lendesz, lend*. Cum fuerimus, fueritis, fuerint = mikoron *lendünk, lendetek, lendenek*.” (Corp-Gr. 71.)

Nincs is, nem is volt -v a -ni képzős igeneveken: *lënni* (*leeny*) ÉrdC. 363, *lënni* DöbrC. 351, Bécsi C. 12, CornC. 9; *lënyi* (ez az eredetibb *lé-ni* alakból lett) Sztárai PapH. A. 4; személyragos alakok: *lënnëm* (*lënnëm* Bécsi C. 7) *lënnëd* (*lë-nëd* Bécsi C. 7), *lënnie* (lennye SzékC. 52) stb.

A -het képzős származék -v nélkül *lëhet* (*leehetwnk*) Érdy C. 393, *leeheffőnk* Czech C. 161), *lëhet* (VeszpC. 13, 128, SándC. 35), *lehet* (alsó fokú e-vel: *lëhèt*- Bécsi C. 15, 38).

A -vën képzős igenév sem *lëve-vën*, hanem a *lé-* többi:

lé-vén (*leeween*) Érdy C. 182, *leewen* ÉrsC. 8, *léwén* SzékC. 29, *léuén* Dévai Tízp. 8, *léuën* Bécsi C. 7), a *li-* töből *livin* (*lyuyn* Komj. Szt P. 51).

Nincsen *lövet* igenév, csak *lét*: „Látván ennek Jézus szomoró *létét* (*lētēt*), monda“ MünchC. 153; „Heródes ő *léte* napján“ (azaz születeése napján) „tön nagy vacsorát a fédelmeknek“ MünchC. 81. Nem volt *lövetel* sem, csak *lé-tel* ~ *li-tel*: „Heródesnek *létele* napján“ (azaz születeése napján) „szökdöső“ (=táncolt) „Heródiádisnak lyánya az ebéllő-ház közepétt MünchC. 40; „lítelēm“ (*lythelem*) LevT. I, 325.)

Hát az úgynevezett elbeszélő mult? Meg kell vizsgálnunk a történetét ennek a ragozási sornak: *lévék*, *lévél*, *léve*, *lévénk*, *lévéték*, *lévének*. Szenczi Molnár Albert 1610-iki Grammaticája — másodsorban ugyan — fősorolja ezeket a -v-s alakokat is a *léve* v. *léve* kivételével (CorpGr. 229): „Sing. *lón*, *lén* — *löl*, *lél*, *lövel* — *lóc*, *lévéc* — Plur *lönec*, *lévé nec* — *lótóc*, *lévétec* — *lönec*, *lévénc*.“ Ebből a sorrendből kitűnik, hogy Sz. Molnár még szokottabbnak érezte az (én) *lők*, (te) *löl* stb. alakokat, mint az (én) *lévék*, (te) *lévél* ('fiebam, eram', 'fiebas, eras') alakokat. A codexek nyelve pedig egyáltalában nem ismeri még a *lész* ige mult idejének ezeket a -v-s alakjait, melyeket Sz. Molnár nyelvtana elősorol. A codexekben és első nyomtatványainkban a *lész* ige elbeszélő multjának a következő alakjait szedhetjük össze: 'eram': *lék* (*leek* ÉrsC. 262, Érdy C. 159, KeszthC. 47, KulcsC. 49, 68, 218), *lők* (*lók* DöbrC. 63, 130, 198, 291, TihC. 136); 'eras': *lél* (*leel* ÉrdyC. 387, JordC. 41, KeszthC. 175, KulcsC. 141, 300, 301, GyöngyC. 7), *löl* *löl* (*löl* NádC. 564, WinkC. 246, *leivl* PeerC. 367, *lewl* ThewrC. 2, ÉrsC. 359, FestC. 77, *levl* CornC. 100, 181, *löl* TelC. 263, TihC. 57): 'erat': *lén* (*leen* LobkC. 144, 235, KulcsC. 14, *len* Sermd., WeszprC. 6), *lön* (*lon* Bécsi C. 37, *lön* DöbrC. 183, TihC. 196, *lewn* JordC. 348), *lin* (*lyn* LevT. I, 311), *lün* (*lun* KazC. 34, *lün* Szék. Zsolt. 15); 'eramus': *lénk* (*leenk* KeszthC. 207, 360), *lönk* (*lönk* DöbrC. 150); 'eratis': *léték* (*leetek* Érdy C. 172), *lötök*; 'erant': *lének* (*leenek* Czech C. 142, ÉrsC. 211, *lenek* Sermdom., DebrC. 497, KulcsC. 127), *lőnek* (*lőnek* DöbrC. 69), *lűnek* (*lűnek* Dévai Tízp. 8, *lűnec* Szék. Zsolt. 42 v).

Mi az eredmény? A *léve*-, *lévének*-féle alakoknak leg-

régibb nyelvelméleinkből való teljes hiányozta, ugyanazokban a *lén-* ~ *lön-*, *lének-* ~ *lőnek-* félek kizárólagos volta kétségtelenné teszi, hogy a *lön* elbeszélő multjának -v-s alakjai a -v-telenekhez képest újabb, másodlagos fejlemények: tehát ezekben finnugor eredetű -v képzőt keresni nagy módszertelenség volna.

Codexeinkből a *lévés* ~ *lévés* sem mutatható ki.

XV-ik századi codexeink nyelvében nincsen *lövő* ~ *lévő* igenév sem, a XVI-ikiakban is ritka és szűk alkalmazási körű, helyette a *való* járta.

Azonban a *lész*-höz hasonló ragozása a *hisz*, *tész*; fölvehetjük hát azt a kérdést, vajon ezek igenevének, a *hívő*-nek és *tévő*-nek ez a -v-s volt-e eredeti alakja, és hogy annak alapján föltehető-e, hogy a *lévő*, bár csak a régebbi codexek nyelvi korszaka után jelentkezik, mégis eredeti alakja az illető igenévtypusnak. Nos, a *hívő* alakról is azt tapasztaljuk, hogy csak a nyomtatványokban bukkan föl, a codexekben a *hívő* helyett még ilyen alakokat találunk: *hi* 'fidelis' (SzékC. 288, ÉrsC. 535,) *hū* (Bécsi C. 144, MünchC. 149); tehát a *hisz* története is azt mutatja, hogy nem véletlen, hogy nyelvelméleink kezdetén még nincsen meg Szinnyei -v- töves *lövő* alakja.

Az sem véletlen, hogy Szinnyei másik -v- töves bizonyítéka, a *lévés*, még léte a könyvnyomtatás előtt, mert valamint *lévés* helyett *lét* és *létel*, úgy *hivés* helyett *hit* és *hitel* van codexeinkben. A *hisz* alak története tehát azt bizonyítja, hogy a *lész* -ő képzős igeneve is eredetileg nem két tagú volt.

Szinnyei a *tész* igénél is felsorolja a szerinte eredeti -v- töre mutató „*tévő*, *tévés*” alakokat (Nyhas.⁷ 35). A *tévés* azonban csak nagy ritkaságul van meg a XVI-ik század második negyedéből való ÉrsC.-ben (197. s.): *theeweseere* olv. *tévésére* (a Nyelvtört. Szót. erről az adatról nem tud) a régibb, illetőleg régiesebb nyelvű codexekben épúgy nincsen *tévés*, mint nincsen *lévés*, *hivés*, hanem a *lét*, *létel*, *hit*, *hitel* mellett *tét*, *tétel* járja. Szinnyei tehát megint a nyelvtörténettel ellenkezik, ha finnugor eredetű -v- mellett bizonyítéknak látja a XVI-ik században keletkező *tévés* (helyesebben *tévés*) alakot.

A 'faciens' jelentésű *tévé* ~ *tévő* alak azonban (melyből a mai *tévő* lett) csakugyan előfordul már legrégibb codexeinkben is. Megvan a XV-ik században és a XVI-ik század elején

a 'faciens' jelentésű igenév *tévé* alakban: (SermD., KeszthC. 252, 310, KulcsC. 77), *tévő* alakban (BécsiC. 119, 206, 225, 273, DöbrC. 67, WeszprC. 101, WinklC. 237, ThewrC. 235, LobkC. 62, Érdy C. 21: *teewő*, 297: *teewőy*, ÉrsC. 49, 153), *tövő* (v. *tövő?*) alakban (VitkC. 22, 104), *tivő* alakban (DöbrC. 48), *tüvő* v. *tüvő* alakban régi nyomtatványokban (pl. Dévai Tízpar. 19, 104). Jól tudjuk azonban, hogy mint összetételnek utótagja, elszigetelten, eredeti alakját megtartott igenévül, él a *tévé* ~ *tévő* > *tévő* igenévnek *-té* és *-tő* változata is. Él a *kesztyű* szó régi alakjaiban; e szó értelme ugyanis eredetileg 'kéz-tévő' (azaz = kéz-helyező), s már a XV-ik század eleje óta ismeretes *kezté* és *keztő* alakban. A *dologtévő*, *dologtövő* (t. i. nap = 'munkanap') szónak is őrzik *dolog-té*, *dolog-tő* (dolgot cselekvő) alakját a nyelvjárások. A kemence szájára (helyezni), tenni való sár-ajtónak neve nemcsak *tévő*, hanem *előte* ~ *előté*- és *előtő* is; ebben az előtag *elő*-, az utótag a *tévő*-nek *té* > *te* és *tő* változata. A *tévő* igenévnek is -v nélkül volt tehát eredetibb alakja, a *tévő* alakot is tévesen teszi meg tehát Szinnyi finnugor eredetű -v- tő bizonyítékául.

Tudjuk, hogy 'figere', 'stechen' jelentésű *tűzni* ~ *tőzni* igénk gyökérszavából nem *tüvő* ~ *tövő*, hanem *tű* ~ *tő* alakú igenév keletkezett és maradt meg elszigetelődve 'Nadel' jelentésben.

Az *óvó* igenévnek is először eredetibb, rövidebb, egy szótagos alakját találjuk meg a XIV-ik század kezdetén a 'tömlőc-óvó' és 'erdő-óvó' jelentésű szavakon: „Quandam terram Custodum carceris Themlechou vocatam“ 1318; „Quandam nostram terram Asgutherdewow nuncupatam in districtu de Sarus sitam vacuum et habitatoribus destitutam super qua quondam custodes siluarum nostrarum residebant...“ 1310/1323; már két tagú az illető igenév a következő oklevelekben: „Quasdam possessiones nostras Regales Jakoteleke et Erdeuouotelek vocatas“ 1351; „super terris Custodum siluarum et piscatorum tunc regalium prope villam Patak Erdeuouou et Halaz vocatorum“ 1353.

Ha mármost egységes képpül végigtekintünk a nomen agentis v. actoris jelentésű *-ó*, *-ő* képzős igenév alakváltozatainak időbeli egymásutánján, megállapíthatjuk, hogy az *aloszik*,

alkoszik, esköszik, feköszik, haragoszik, hiszén, tészén, tűz ~ tőz igéinkből lett *-ó, -ő, -é, -i* képzős igenevek közül eredetibbek voltak a *v*-tlen tövűek: *aló, alkó, eskő, fekö, haragó, hi ~ hü, -té ~ -tő, tű ~ tő* és csak ezekből fejlődtek az egy-egy szótaggal hosszabb alakok, melyek a végső *-ó, -ő ~ -é* előtt már a másodlagos alakokat jellemző *-v-* hangot is mutatják: *aluvó* (ebből lett az *alvó*), *alkuvó, esküvő, fekvő* (ebből lett a *fekvő*), *haraguvó* (ebből lett a *haragvó*), *hívő*, a XV—XVI. századi *tévé*, a később általánossá vált *tévő*. Ez az alaktani fejlődés merő anachronismusnak mutatja Szinnyeinek azt a föltevését, hogy ezekben az utóbbi igenevekben, melyeknek *-v-s* alakja csak a nyelvtörténeti korban keletkezik, finnugor eredetű a *-v-*, akár mint igeképző (*aluv-*), akár mint a gyökérszóhoz tartozó hang (*těv-*).

A finn *ikä* megfelelője a mordvinban *ije* és *i*, a Döbrentei Codexben pedig (387) *é*- 'annus'; így a finn *teke-*: 'facere' megfelelője a mordvinban *t'eje-, t'ija-*, a régi magyar nyelvben pedig *té- ~ ti-*. Az ó-magyar nyelvben a *měně-, vetě-, té-* ige-tövek egymás mellett voltak, s ugyanakkor az igenévképző *-γ* volt. A *měně-, vetě-* töből lett az ó-magyar *měně-γ* 'iens', *vetě-γ* 'ponens'; ezekből lett *γ > v* hangváltozással *měněv, vetěv*, ezekből, mint *lev > lévő*, lett a *měněv, vetěv*, ezekből, mint *lěv > lé*, lett a *měně* OklSz. (XIV. sz.) és a *vetě*; ezekben a nyelvérzéknek már csak a *měn-, vet-* lett a *tő*, suffixum pedig lett az *-é*, mely, nyelvtörténeti szempontból nézve, az eredeti tövéghangzót is magában foglalja.

Az 'iens' *měněγ*, 'iaciens', 'ponens' *vetěγ* mellett *-γ* képzővel keletkezett a 'faciens' **tě-γ* igenév is a *tě-* ige-töből, s mikor már a *měněγ, vetěγ* igenévből *měněv > měněv, vetěv > vetěv* lett, akkor már az egytagú ige-tövekhez járult igenévképző is *-v* alakú (**tě-v*) volt; bizonyítja ezt az *ōni* 'custodire' igének XIV-ik századelei *ōv*: 'custos', 'custodiens' igeneve, mely az oklevelekben így van írva: *ou* és *qw*. Mikor a *měněv, vetěv* igenév végső mássalhangzója elveszett, akkor a *tě-* ige-töből lett **těv* igenév is végső mássalhangzójának *-szabályos* elvesztésével valóban az lehetett, amit lettnek, megvoltnak igazol az 1519-ben följegyzett *kezte* (DebrC. 299) olv. *kesztě* (< *kez-tě*) 'chirotheca' alak, tudniillik: *tě*.

Nemcsak az *-ó, -ő* képzős igenevek rövidebb és hosszabb

alakjainak chronológiája, hanem az összehasonlító nyelvészet és történeti alaktan is azt tanítja tehát, hogy a XV—XVI-ik századi 'faciens' jelentésű, két tagú *tévé* előtt azon igenév alakja egy tagú *té* volt.

A *méné* 'iens', *veté* 'ponens', *szereté* 'amans', *teremté* 'creans', 'creator' típusú két és több tagú igenevek mellett voltak *té* 'faciens' típusú egy tagú igenevek is. Figyeljük mármost meg, hogy ugyanez az alaki viszony milyen változást okoz más nyelvtani csoportban.

Mint igetöveink között a *té*- 'facit' típus, névszótöveink között olyan a *fá*- 'arbor, lignum' típus, tudnillik egy tagú, mássalhangzón kezdődik, hosszú magánhangzón végződik. Elmehetünk nem is a finnugor, hanem egészen az uráli nyelvekig, még sincsen nyoma annak, hogy szóbelsei vagy szóvégi mássalhangzója lett volna valaha a magyar *fá*-nak: ~ vogul *-pâ* ~ zürj., votj., cser. *pu* ~ finn *puu* ~ szamojéd *pū*, *pa*, *fā* — (= *fá*), akár a magyarban. Tudjuk azt is, hogy mint a tárgyalt igenévképzőnek, úgy ősi lativusi > translativusi ragunknak is mássalhangzó volt eredeti alakja: finnugor *-*k* > ugor *-*γ*. Ez a rag szintén hosszú magánhangzó alakúvá lett: -*á*, -*é*, az ilyen alakú lativusi suffixum épűgy magában foglalta már a két és több tagú névszótövek rövid véghangzóját, mint az igenévképzőnek -*é* stb. alakja. A lativusi ragnak hosszú magánhangzós alakja kifejlődött már nyelvelméink kora előtt, mert már a legelsőben, az 1055-iki Tihanyi Alapító-levélben megtaláljuk -*á* alakban a -*rěā* névutón („*feheruaru rea' menē hodu utu rea'*” e. k. 'Fehérváru *rěā mēnē* hodu utu *rěā*' azaz 'Fehérvárra mēnő had-útra'; *had-út*, *hadak-útja* az országút, ország-útja volt).

A finn keleti nyelvjárásokban, melyekben több tagú szavak végén már elveszett a tövéghangzó, a két tagú szavak végén az alsó fokú véghangzók is felső fokúakká váltak, de csak szó végén, vagyis a nominativusban: *kalu* 'hal', *silmü* 'szēm', de genitivusban: *kala-n*; *silmü-n*. Így Anonymusban a *szerelēm* > *szerelm* felsőfokú tövéghangzóval van nominativusul: „*szerelmü*” (*zerelmu*), de alsó fokú tövéghangzóval van a suffixumos alak: „*szerelme-s*” (*zerelmes*). Így a vár ó-magyar nominativusa *váru*, de -*á*- tövéghangzó van az ó-magyar *várá-di*, *várá-d*, *várá-s* alakokban.

A *várá*- töhöz járult tehát a lativusi ragnak egykori más-salhangzós alakja, a *-*γ*, ez a rövid tövéghangzó megnyújtásával épúgy elveszett, mint az igenévképző mássalhangzója, és így származott a *vár*-nak a *várá*- tövéből végül is a *várá*_γ > *várá* lativusi alak, mely a régi 'Fehér-várá'-féle lativusi alakokban ismeretes.

A **várá*-*γ* szerint a *fá*- töből ilyen lativusi alaknak kellett lenni: **fá*-*γ*, ebből pedig a *várá* (ad arcem, in arcem) szerint **fá* (in arborem, in lignum) alaknak kellett származni, olyan egy tagú típusnak, mint a 'facit' *té*- töből (-*γ* > -*v*) igenévképző útján keletkezett 'faciens' *-té* igenév.

Tövet és ragot nem tudott megkülönböztetni a nyelvérzék a **fá* 'in arborem' alakon, amint a *-té* 'faciens' alakon sem alapszót és képzőt; azonban a két tagú *vár-á* 'in arcem' határozón már külön érezték a *vár*- tövet és az *-á* ragot; ezért is megvolt a lehetősége annak, hogy a két és több tagúakról elvont *-á* ragot fölvegye az egy tagú lativusi **fá*, hiszen különben is tapasztalható, hogy újra-ragozás, újra-képzés leginkább egy tagú alakoknál szokott kezdődni: *ezt* > *eztet*, *ét* > *étet*, *lész* > *lészesz*, *fenn* > *fennen*, *jobb* > *jobbabb* stb. Mint XV—XVI. századi nyelvmélekeink mutatják, valóban két tagúvá is lett a lativusi > translativusi **fá* típus a két tagú *várá* típusról elvont *-á* rag föl vételével: *fá-j-á* MünchC. 78, 83 és *fá-v-á* TelC. 234. Ezekben a *-j-* és a *-v-* hang, mint Szinnyei, a kitűnő nyelvész, már rég helyesen megállapította (SUS. Aik. XXII⁸) — sajnos, Szamosfalvi Gergely, a kitűnő humorista nem sokat tanult belőle (MNY. XXIX: 298) — úgynevezett hiatustöltő, inetymologicus hang; egyik nyelvjárásban, illetőleg egyik típusú szóban a tö végső hosszú magánhangzójához *-j-* hiatustöltővel, a másikban meg *-v-* hiatustöltővel kapcsolódott a lativusi > translativusi *-á*, illetőleg elülső hangrendű változata, az *-é*: *fiájá*, *baráttýájá*, *őrizőjéjé*, *fejedelméjé* stb., (XV—XVI. sz.) vagy pedig *fiává*, *baráttýává*, *őrizőjévé*, *fejedelmévé* stb.; végül is a *-v-s* alak győzedelmeskedett a köznyelvben, s megállapodott a lativusi > translativusi ragnak *-vá*, *-vé* alakja, melyben az egykori hiatustöltő *-v-* már a rag testéhez tartozik.

Ha így megfigyeltük, hogyan keletkezett az egy tagú **fá* 'in arborem' határozóból a két tagú *fává* 'in arborem' a két

tagú *vára* 'in arcem' típusú határozók hatására, akkor már megértjük azt az adatszerű ténnyt, hogy az egy tagú *té* 'faciens' igenévből, a két tagú *méné* 'iens' típusú igenevek hatására az azokból elvont *-é* képzőnek *-v-* hiatustöltővel való fölvétele által, keletkezett a két tagú *tévé* 'faciens' igenév. A *tévé* igenévben és alakváltozataiban tehát a *-v-* hang épügy nem finnugor eredetű, hanem a magyar nyelv külön életében kifejlődött hiatustöltő, mint a *fává* alakban.

Nagyon fontos ez az alaktani megállapítás igeragozásunk egész rendszerére nézve, mivel a finnugor nyelvek igeragozásában igen nagy szerepe van az igenéveknek.

Ami a *tévé* 'faciens' igenév jelentésánál illeti, eszünkbe kell vennünk, hogy a *-t>-tt* képzős igenév eredetileg állapot-határozónak bizonyult, képzője helyhatározó-ragnak. Ezen okúlva, ha látjuk a *-γ* igenévképző és **γ* latívusi helyhatározó-rag hangtani egyezését (a finnugor alapnyelvben mind az igenévképzőnek, mind a latívusi ragnak **-k* alakja volt), megállapíthatjuk, hogy a *-γ*-ből lett *-ó, -ő (-á, -é)* igenévképzőnk azonos a latívusi helyhatározó *-á, -é (-ő)* raggal, a *tévé* igenév eredetileg épügy helyhatározó-ragos állapot-határozó, mint a *mēnet > mēnt, tēt > tētt > tētt* igenév. A régi 'jól-tētt uram' eredetileg azt jelentette, hogy: 'jól-tévő állapotban uram', a régi 'gonosz-tévé ember' eredetileg azt jelentette: 'gonosz-tévő állapotban ember'; a magyar nyelv történeti mondattanában nagy szerepe van a jelzőül alkalmazott határozónak. (A vogul latívus *-n* ragnál is a magyar melléknévi igenév képzőjével azonos szerepű igenévképző lett.)

Az eredetileg állapot-határozó *mēnet > mēnt, jövet ~ jött > jött, járat > járt, folyt* igenevek, mikor a *-t* elemnek állapot-határozó értéke már gyöngült, fölvették az állapot-határozásra való, szintén locativusi eredetű *-n* ragot: így lett a *mēntēn, jöttön* (jő), *járton* (jár), *folyton* határozó-igenévcsoport. Ne csodálkozzunk tehát, hogy az eredetileg állapot-határozó *tévé* igenév is fölvette az állapot-határozó értékű *-n* helyhatározó-ragot, és lett a *tévéen* határozó igenév, melynek jelentése: 'tévő állapotban', 'in statu faciendi'. A *mēnet, jövet, járat* (> *mēnette, jövette, járatta*) alakok mutatják, hogy ere-

detileg a *mënt, jött, járt* alakok is époly helyhatározó-ragos állapothatározók voltak, mint a *mëntën, jöttön* (jö), *járton* (jár), *folyton -n* ragos alakok; a mai *téve* alak is, mely a régi *tévé* változata (mint a *szüle* a *szülé-[m]* alaké), mai állapothatározó mivoltával ma is mutatja még azt, hogy az eredetibb hangalakú *tévé* époly állapothatározó volt eredetileg, mint az *-é* állapothatározói funkciójának gyöngültével *-n* raggal erősödött *tévén*.

Ha már ez a locativusi *-n* mint állapothatározó-rag hozzájárult a másodlagos *tévé* alakhoz, előre gondolhatjuk, hogy hozzájárult annak elsődleges alakjához is. A *mënëγ, vetēγ* igenevek korában a *tē-* ige-tövből **tēγ* 'faciens' igenév lett, ha pedig az is fölvette a locativusi *-n*-et, akkor egy **tēγ-ün* alaknak kellett támadnia (vö. *küzik-ün = közük-ön* HB.) Két magánhangzó közti *γ* elveszett az ó-magyar nyelvű korszak folyamán, pl. *oγul* v. *óγul* (1211: *ohul*) > *óul* (1297: *oul*) > *ól* (1307: *ol*, 1507: *ool*) OklSz., (a finnben is: *tēγēn* > *teen*). A **tēγün* alak szabályos fejlődése tehát ez volt: > **tēün* > *tēn*.

Csakugyan meg is van a *ten* alak: DöbrC. 9, 85, DebrC. 346, 549, LobkC. 308, KulcsC. 29 (*teen*), ÉrdyC. 63. (*teen*), 157 (*theen*), ÉrsC. 76, 92.

Mint a *bév* alakban az *é* a *v* előtt labialisálódott *ő* hanggá (*bőv*), úgy a **tēün* > **tēün* alakban is labialisálódott az *é*, így lett a **tōün* > *tōn*, és ilyen hangváltozások következtében is lettek *ő* hangnak írásjegyei ugyanazon betűkapcsolatok, melyek eredetileg az *éü* hangkapcsolat írásjegyei voltak, tudniillik: *eu, ev, ew*. Mikor a **tēün* alak élt, azt így írták: *teun* vagy *tevn* vagy *tewn*, s ez az írásmód megmaradt akkor is, mikor azt a szót némely nyelvjárásban már így ejtették: **tōün*, sőt megmaradt némely írónál akkor is, mikor már a kiejtés ez volt: *tōn*. (Lehetett olyan nyelvjárás is, melyben a *tēn* alakból lett a *tōn*.) Gyakori jelenség más nyelvek írástörténetében is, hogy a mai írásjegyek a mainál jóval régibb, századokkal régibb hangalak egykori írásjegyei.

A XIV-ik századközepi Königsbergi Töredék *teun* alakját már így ejthették ki: *tōn*, mert a XV-ik századelei Husszita

Biblia már külön *o* betűvel írja a *tön* *ö*-jét: *ton*. Lásd még a *tön* alakot: JordC. 3, WeszprC. 44, WinklC. 308 (*lődn*), DebrC. 568 stb. A *té*-nek *tí*-változatából *tiün* alaknak kellett lenni, ebből meg a *biün* > *bin* hangváltozás szerint *tín* alaknak; ez is megvan: SzékC. 364; mint a *tén*-nek labialisált változata a *tön*, úgy a *tín*-nek labialisált változata a *tün* MünchC. 182, ErsC. 429, Szék. Zsolt. 78 v. és Sylv. stb. (vö. *bin* ~ *bün*.)

A **téün* ~ **tiün* alakot igazolja a *hisz* igének *hiün* alakja (*hyñ* DöbrC. 486, 487). és *hiünek* alakja (*hyñek* TelC. 32) Tudjuk, hogy a *tén* ~ *tön* ~ *tin* ~ *tün* alakokkal teljesen azonos szerkezetű alakjai vannak a *lész* igének: *lén* ~ *lön* ~ *lin* ~ *lün*; már ebből lehetne tehát következtetni, hogy ez igealak eredetileg **léyün* > *léün* volt. És ímhol meg is van a Halotti Beszédben a *léün* alak *levn* írással.

Ebből a *léün*-ből lett tehát a *lén*, mely voltaképpen eredetibb alakja a *lévén*-nek. Az a jelentéskülönbség, mely a *lén*, *tén* és *lévén*, *tévén* között van, könnyen érthető, ha igeragozásunk rendszerét egészében nézzük. A *mēnet* 'in eundo', *járat* 'in ambulando', *kikelet* 'in vernando' -t helyhatározóragos állapot-, illetőleg időállapot-határozóknak alakváltozatai: a *mēnt*, *járt*, *kikelt* — már mult idejű, egyes harmadik személyű, igei állítmányok. A *sēprētte* 'eo verrente', *járatta* 'eo ambulante', *adatta* 'eo dante' -tt helyhatározóragos állapothatározók, illetőleg alakváltozataik, a: *sēprētte* 'verrebat', *járta* (azt), *odutta* ~ *adotta* ~ *adta* — szintén mult idejű, egyesharmadik személyű, igei állítmányok. A *folyton*, *fogyton* 'in fluendo, in decrescendo' -n helyhatározóragos állapothatározók típusához tartozó *fogatton* (a *fogat* 'capere facit' igéből) a moldvai csángóknál mult idejű, egyesharmadik személyű, igei állítmány: „*elfogatton* a berebekēt“ (Nyelvőr XXX, 112) = 'elfogatta a verebeket'. A *járton* (jár) -n helyhatározóragos állapothatározónak változata, a: *jártun* — mult idejű, egyes harmadik személyű, igei állítmány az Ormányságban (Kiss Géza: Ormányság 249). A *fogytán* -n helyhatározóragos állapothatározó

typus pedig a moldvai csángóknál mult idejű, egyes harmadik személyű, igei állítmány: „Szent Péter *montán, mondetán*“ (=mondván, mondottán) értsd: Szent Péter mondta, mondotta. A *hosztán* is azt jelenti ott, hogy: 'hozta' (Rubinyi: Nyr. XXX, 112). A *fogytán, hosztán* (=hoztán) alakokban az *-á-* egyes harmadik személyrag. Annak hátulsó hangrendű *-a > -á-* alakjánál eredetibb az elülső hangrendű *-i > i:* eredetibb a *látí, hozí*, mint a *látja, hozza*, ezért a *hoztán -n* helyhatározóragos állapotthatározóból lett mult idejű, egyes harmadik személyű, igei állítmánynak van *hoztín > hoztin* változata is a Csongrád vármegyei Apátfalván; ott is mult idejű, egyes harmadik személyű, igei állítmány, de nem tárgyas, hanem alanyi értelmű, nem azt jelenti, amit a mai 'hozta', hanem amit a mai 'hozott' jelent (B. Takáts Lajos: Apátfalvai Nyelv.).

Látjuk tehát, ha látni akarunk, hogy nemcsak a *-t* és *-tt* helyhatározóragos, hanem az *-n* helyhatározóragos állapotthatározó igenevek is mult idejű, egyes harmadik személyű állítmányok lehettek: az volt tehát a *tén ~ tön, hín ~ hün, vín ~ vün, léün ~ lén ~ lön* stb. is, még pedig nem annak ellenére, hogy eredetileg *-n* helyhatározóragos állapotthatározók, hanem éppen azért.

A magyar nyelvben szabályos jelentésváltokozás az, hogy egyes harmadik személyű állítmányúl is szolgálhat a helyhatározóragos ige, illetőleg igenév, nyelvi emlékéül egy primitív emberi korszak térvizonyban gondolkodó lelki alkatának.

A *tén-, lén-*féle harmadik személyű alakok *-n-jével* természetesen azonos az *észén, mégyén, vagyón, légyén, hozzon*, nyelvjárási imperativusi *hozzán, hozzín* alakok *-n* ragja is: tehát az úgynevezett *-n* egyes harmadik személyrag azonos a locativusi *-n* helyhatározóraggal, nem pedig finnugor eredetű deverbális főnévképzővel, mint Szinyei tévesen fölteszi.

Mint a *tévé -vé* ragos állapotthatározóból is nominativus lett a 'jól-tévé uram', (=dominus meus beneficus' és 'az én

uram jól-tévé' (= dominus meus beneficus est) szerkezetekben, úgy lett melléknév, illetőleg főnév a *tévén* típusú állapot-határozó is némely szavunk megfelelő alakján. Így a 'haló színre, holt színre azt mondták, hogy 'halván szín', azaz halva lévő, halván lévő szín', 'haló állapotban szín'; ebből a 'halván szín'-ből lett *-n > -ny* hangváltozással a 'halvány szín' — vagyis lett a *-ván, -vén* határozó igenévképzőből a *-vány, -vény* képző. Hogy a *-vány, -vény* a *-ván, -vén* határozó igenévképzővel azonos, ezt az is mutatja, hogy a *-va* képzős határozó igenév: *maradva*, 'posteritas' jelentésben régi nyelvünkben azonos a *maradvány* szóval: *maradvái* = *maradványi* = 'posteritates eius'. Az ó-magyar *Holut-Vág* és mai *Holt-Tisza* elnevezésekben a *holut > holt* igenévnek ugyanaz az értelme, mint a nyelvjárási 'Tisza *Halavány*-a' elnevezésben a *halavány*-nak: tehát a *halavány < halaván ~ halvány < halván* eredetileg épügy locativusi ragos származéka a *hol > hal* igének, mint a *holut > holt > halt* igenév. Téves tehát Szinnyeinek az a föltevése, hogy a *-vány, -ny* hangja kicsinyítő képző.

Mikor az egy tagúból két tagúvá újra-ragozással lett *tévé* igenév kiszorította a *té* igenevet, és a *té-sz(ën)*, *té-t* stb. mellett a *té-vé*-féléről elvonódott a *-vé* rag, utána fölvettek a több tagú ige-tövek, például a *fekē-* (jacere), *teremtē-* (creare), így aztán a *fekē-szën, fekē-tt, teremtē-m, teremte-ni* stb. mellett meglett a **fekē-vé, teremte-vé* alak a régi **feké* (vö. *fekő ~ fekü*) és *teremté* (vö. *teremtő*) helyett.

A **fekévé* és *teremtevé*, mint a *tévé*, eredetileg állapot-határozó volt. Ezt a funkciót megtartotta a **fekévé*-nek *feküve* alakváltozata, mely régibb és eredetibb, mint a *feküdve* (*éve* is eredetibb, mint a nyelvjárási *édve*); megtartotta az állapot-határozói funkciót a *feküve* alakból lett *fekve*; megtartotta a *teremtevé*-nek *teremteve* alakú mai nyelvjárási változata; megtartotta az abból rövidült *teremtve*; megtartották az *-n* raggal bővült *feküvén > fekvén*, meg a *teremtvén*, melynek eredetibb alakja **teremtevén* volt, mint a régi *eresztvény* 'silva succrescens' szónak *eresztvén > eresztvény* változata bizonyítja; — vö. még: *kelevény* (*kel*-ből), *öttevény* (*ötneni* = önteni), *eleven > eleveny* (*él*-ből) stb.

A **feké* típusú állapothatározókból melléknevek lettek, mint a XV-ik századi *'fekő nembéri'* (mulier jacens) mutatja; lett melléknév a **fekévé* típusú állapothatározókból is, mint a *feküvő > fekvő* változat mutatja, és lett melléknév a **terémtevé* állapothatározóból, mint a HB.-beli *'terümtevé Isten'* (Deus creator) mutatja.

A **fekévé*, mint állapothatározó, mult idejű, egyes harmadik személyű állítmány is lett, ilyen funkciója van a *feküvé* tárgyas ragozásbeli alaknak, mely a **fekévé* alakváltozata; épígy a **terümtevé* állapothatározó is valamikor mult idejű, egyes harmadik személyű állítmány is volt, mint ezt a HB.-beli *'terümtevé Ádámot'* mondatban olvashatjuk; eredetibb alakja, a *terémté*, ma is mult idejű, egyes harmadik személyű állítmány, viszont megszűnt már melléknévi és főnévi (creans, creator) szerepe, mely még megvolt a XVI-ik században (*teremté* = 'creans' és creavit').

A *terémté* alakból rövidült *terémte*, szintén mult idejű, egyes harmadik személyű állítmány, csupán egyes szavakúl (mint *szüle*, *pörgete* stb.) lett ez az -e képzős alak névszónak a nominativusa.

A transitív igeik *té-n* és *tévé* mult idejű alakja, mind a kettő, lehetett tárgytalanul is, tárggyal is, még pedig mind határozatlan, mind határozott tárggyal (a nyelvtörténeti kor előtt); szóval époly alkalmazása volt, mint a vele származásban azonos finn *teki* igealaknak. Később azonban, mivel több alakváltozat mindenik többféle funkciót végzett, ezért a több funkciójú alakváltozatok között jelentés-megoszlás keletkezett az úgynevezett alanyi és tárgyas igeragozás dolgában is; akkor a *tén ~ tön* alaknak maradt az alanyi ragozás, a *tévé*-nek a tárgyas ragozás. Amely nyelvjárásban a *teremté*, *feledé*, *veté*, *engedé* mellett mult idejű állítmány lett a **terémtevé ~ terümtevé*, *feledevé*, *vetevé*, **engedevé* is, az olyan nyelvjárásban az előbbi alakok lettek alanyi ragozásúak, az utóbbiak pedig a tárgyasok — ez az állapot van a HB.-ben. Volt olyan nyelvjárás, melyben a *teremté* mellett nem lett harmadik személyű állítmánnyá a *terémtevé*, hanem *terémteve > teremtve* alakká rövidülve, csak állapothatározó maradt; ilyen nyelvjárásban addig, míg csak az egyetlen *terémté* volt a mult idejű, egyes harmadik személyű, igei állítmány, addig termé-

szetesen ez az egyetlen alak lehetett minden tárgy mellett: ez az állapot van az Ęrđy Codex nyelvében: ott a *teręmtę* azt is jelenti, hogy 'creavit', azt is, hogy 'creavit eum v. id'. De a *teręmtę* alaknak mint állítmánynak, véghangzója rövidültével, *teręmtę* változata is lett, ebből meg a véghangzónak alsóbb fokúvá váltával lett a *teręmte* alak. Ezek között a változatok között a jelentés-megoszlás által az alanyi ragozás funkcióját kapta a *teręmtę* > *teręmte*, a tárgyasét a *teręmtę*. A *teręmtę*-típusú *engedę* tehát nyelvemlékeink közül csak a HB.-ben alanyi ragozásbeli, más nyelvemlékeinkben tárgyas értelmű (illetőleg tárgyas értelmű is); így az Ormányságban alanyi ragozásbeli a *jártun* (egyes 3. sz.), holott az ugyanolyan szerkezetű *elfogatton* (egyes 3. sz.) a moldvai csángóknál tárgyas értelmű.

Az a körülmény, hogy a HB.-ben nem *teręmtę*, hanem *terümtę* típusú a tárgyas ragozási alak, egyik ok arra, hogy a HB.-ben „*engedę*” írott alakú, alanyi ragozáshoz tartozó állítmány egykorú kiejtésének ezt tartsuk: *engedę*. Tehát az ĘrđyC. nyelvén a mai *engedę* is *engedę* is így hangzott: *engedę*; a HB. nyelvén pedig csak a mai *engedę* hangzott úgy, hogy: *engedę*, de már a mai *engedę* funkcióját ez az alak végezte: **engedę*.

A *számátę* típus -*ą* > *ov* végzetéből -*ą* és -*ó* suffixumok lettek, s a két és több tagú alakokról a hosszú magánhangzó alakú suffixum újra-ragozással hozzájárult a hátulsó hangrendű egy tagúakhoz, amilyen volt például az *óv* > **ó* 'custodiens' igenév. (Az *ó*-t meg sem kellene csillagoznom, mert élő szavunk, 'örizni való' > 'el nem fogyasztott' > 'rég' jelentéssel: 'ó-bor, kenyér' stb. Az 'ov-os > *avas* erdő' = 'silva custodienda, servanda'). Az ilyen esetekben is az újra-ragozott *fá-v-á* módjára -v- hiatustöltő keletkezett, tehát lettek az *ó-v-ó* és *ó-v-á*, *ó-v-á-n* alakok, melyek kezdetben az állapothatározáson kívül az alkalom és körülmények szerint alkalmaztattak nominativusúl (melléknévül, főnévül), és egyes harmadik személyű állítmányúl is, és ilyen irányokban történt meg alakváltozatok szerint a functio-megoszlás.

Mivel az *ó-sz*, *ó-talom* típusú alakok mellett az *ó-vó*, *ó-vá* típusú alakokról elvonódott a -*vó*, -*vá* suffixum, ezért ezek később hozzájárultak két és több tagú tövekhez is (éppúgy,

mint a -vé), és lett az *alo-szon*, *alu-szik*, *alu-tt* mellett az eredetibb *aló-* helyett *alu-vó*, *alu-vá*, *alu-ván*, az eredetibb *al-á-s* helyett *alu-vá-s*. Így lett a **undo-muk*, *und-á* után -vá suffixummal *undo-vá*, a **húdlá-ni*, **húdl-á* után *húdlá-vá* stb.

A *mundová*, *húdlává* mint állapothatározó ma is él a nyelvjárási *mondova* ~ *mondava*, *hallova* ~ *hallava* és köznyelvi *mondva*, *hallva* alakban.

Az *esküvé* ~ *eskëve*, *feledevé*, *alkuvá* ~ *alková*, *mundová* típusú állítmányi alak az ó-magyar nyelvben nagyobb igecsoportnak volt sajátága, mint ma. A *terümtévé*, *vetevé*, *tilutová*, *mundová*, *húdlává* szavak csak a HB.-ben vannak meg. Az ilyen típusú *metüvé* (= metszé) azonban még megvan sok XVI-ik századi nyelvemlékben, bár ma már nincs meg. Az *eskëve* ~ *eskövé* ~ *esküvé*, *alová* ~ *aluvá*, *alková* ~ *alkuvá*, melyek épúgy rövid magánhangzós, teljes tövű és -vá, -vé suffixumú harmadik személyű állítmányok, mint a *terümtévé*- és *mundová*-félék, ez utóbbiak kiveszte után is századokon át köznyelvi alakok maradtak, s nyelvjárásban és irodalmi nyelvben még ma is él az *esküvé*, *alkuvá* stb.

A *tészén* mellett régen ilyen harmadik személyű állítmányok voltak: *aloszón*, *észén*, *voňszón* stb. — ma már ezek nincsenek. A *tekütt* mellett régen ilyen igealakok is voltak: *metütt* (= metszett), *tetütt* (= tetszett) — ma már ez utóbbiak sincsenek. Nem szabad tehát fönnakadnunk azon, hogy a HB.-ben olyan igeiknek is vannak *esküvé* ~ *eskëve*, *aluvá* ~ *alová*, *metüvé* típusú, tárgyas ragozása, elbeszélő mult idejű, egyes harmadik személyű alakjai, amely igeiknek ezeket az alakjait később más alakok kiszorították.

Nyelvemlékeinkből kellő megfigyeléssel megállapítható, hogy az -sz jelenképzős igeik ragos vagy képzős származékai-ban a -v- legelőször az újra-ragozással lett *tévé*, *aluvá* típuson jelentkezik, azon pedig époly hiatusöltő eredetű, mint az újra-ragozott *fává* típuson!

A *tévé*, *aluvá*, *teremté*, *adá* alakokból mint melléknévi ige-nevekből lett -s képzővel a *tévés*, *aluvás*, *teremtés*, *adás*, vagyis az -ás, -és képző az -á, é- igenévképző és az -s névszóképző összetétele. (A hasonló értékű -at ~ -et képző meg a t képzős igenévvvel azonos; vö. mai 'erre járát', XV. századi 'ő

erre járatta', mai 'erre járt', 'erre jártában', 'mi járatban van?' — -at képzős főnév.) Mivel a *tévés*, *aluvás* alapszava az az igenév, melynek alapszavában hiatustöltő a -v-, ezért a *tévés*, *aluvás* alakok nemcsak kései föltűnésük, hanem eredetük miatt is hiú bizonyítékai Szinnyeinek a -v- hang finnugor eredete mellett.

A *tévé* és *aluvá* alakból többes -k-val lett a *tévék*, *aluvák* (ők), a *tévén*, *aluván* alakból a *tévének*, *aluvának* (ők) — tehát ezek is mind a hiatustöltő -v-s alakokból lettek. Ugyanabból lett a régi *lével*; ennek megvan -j- hiatustöltős alakja is: *lélél*, úgy, mint *tává* mellett *tájá*.

Nyilvánvaló, hogy a XV-ik századi *tend*, *aland* után következő *té-v-end*, *alu-v-and* is a hiatustöltő -v-s suffixumú alakok hatására keletkezett.

Hogy a *tévé*, *aluvá* alakok és ezek többesei mint harmadik személyű állítmányok eredő forrásai az -sz- jelenképzős igeragozás -v-s alakjainak, ezt az bizonyítja, hogy csak a többi alakok vannak meg a régi nyelvben -v- nélkül is, de a tárgyas ragozás *tévé* > *tévé*, *vévé* > *vévé*, *vívé* > *vívé*, *hivé*, *ivó*, *aluvá*, *feküvé*, *alkuvá*, *esküvé* stb. alakjai, melyek az illető igenevekkel azonosak, legrégebb nyelvemlékeinkben is már -v-vel jelentkeznek: *ték*, *tél*, *tén* (alanyi) és *tém*, *téd*, de csak *tévé* (tárgyas), *ténk* *téték*, *tének* (alanyi), de a tárgyas: csak *tévék*, legrégebb nyelvemlékeinkben soha nem *té* és *ték* a 3. sz.

A vogulban ma is élő hang az a γ , mely az ő-magyarban az *ászá γ* (= aszó) igenév képzője volt. Ez a hang a vogulban az előző velaris magánhangzót gyakran palatalissá teszi, például a finn *maa* ~ északi vogul *mā γ* - (föld) szónak a tavdaiban *mā* felel meg, az északi *ā γ i*-nak (leány) a tavdaiban *āu*. A γ hangnak ez a palatalisáló hatása okozta azt, hogy az *ászá γ* alakból a magyarban nemcsak *aszó*, hanem *aszé* alak is fejlődött (DöbrC. 492); általánosabban mondva: az -ő, -ő igenévképzőnek nemcsak az elülső, hanem a hátulsó hangrendű alakokon is -é változata lett, mint például az említett *aszé* vagy a *pat-tanté* (Schlägli Szój.), fazék-gyárté (Szék. Zsolt. 2) stb. Így érthető, hogy a 'mi gyártó-k' (-k többes jel!) (confecimus id), 'én gyártá-m' (confeci id) mellett 'én gyárté-k' (-k személy-

rag!) (confeci) is van, s a *való*, *valá-k* mellett *valé-k*. (Az *aszjú*-typus keletkezése: *úszáju* > *aszēju* > *aszēju* > *aszju* > *aszju* (vö. *hiju* > *hijju*, *hivu* > *hivú* 36. l.)

A *gyárté-k* és *gyártá-m* között csak annyi etymologiai különbség van, hogy az egyik -*k*, a másikon -*m* az első személyrag. A -*k* (azonos az ún. nyomósító (← dim.) *k* > *g* képzővel, mely megvan az -*ik* > *ig* ragban, az *en-g-ēm*, *té-g-ēd* alakban stb.) ez a -*k* a magyar nyelv külön életében jutott az első személyrag funkcióhoz, az -*m* pedig finnugor korból származó ősi személyrag, megfelelője megvan minden finnugor nyelvben. A *gyártá-l* és *gyártá-d* személyragjai között is ez a különbség: az -*l* (eredetileg gyakorító igeképző) mint második személyrag külön magyar fejlődmény, a -*d* pedig finnugor korbeli, azonos a többi finnugor nyelv egyes második személyragjával. Azt látjuk tehát, hogy a mai tárgyas ragozású *gyártám*, *gyártád* typusú igealak megvolt már a finnugor korban, de a *gyárték*, *gyártál* személyragozású nem. Világos tehát, hogy a *gyártám*, *gyártád* typus eredetileg nemcsak határozott, hanem határozatlan tárgyra is vonatkozott, és semmiféle tárgyra nem vonatkoztatva is alkalmaztatott állítmányúl, akárcsak a finn *tein*. Nem előbb, hanem a magyar nyelvnek az ugor ágból való kiválása után keletkezett a *gyárték* és *gyártál* alakok személyragos igei értéke, tehát csakis a magyar nyelv külön életében történhetett meg az a jelentés-megoszlás, mely szerint a *gyárték* és *gyártál* alanyi ragozásbeli, a *gyártám* és *gyártád* tárgyas ragozásbeli alak lett. Mivel pedig a külön alanyi és külön tárgyas ragozási szerep külön magyar fejlődménynek bizonyul, ezáltal tévesnek bizonyul az az elterjedt föltevés, hogy a tárgyas ige-ragozás az igefogalom kialakulta előtt a birtokos személyragozásból lett; hiszen már régen kialakult külön a névszó-fogalom és külön az igefogalom, mikor még (a *gyárték* és *gyártál* igei állítmányok keletkezése előtt) a *gyártám* és *gyártád* typus a magyarban épúgy nem volt külön úgynevezett „tárgyas ragozású“, mint a többi finnugor nyelvekben sem.

Az 'éved' jelentésű *éd* ~ *öd*, mely a XVI-ik században még megvolt (*eed* ThewrC. 55, *ewd* GömC. 243), tárgyas ragozású alaknak számít, de hogy ez az igealak az ugor kor-

ban még teljességgel nem volt külön tárgyas ragozása, azt kétségtelenül bizonyítja a megfelelő, szintén $-\gamma$ képzős vogul alak: $*t\bar{e}\gamma at > *t\bar{e}t > t\bar{e}n$ (vog. $*-t > -n$ 2. szrag \sim magy. $*-t > -d$ 2. szrag), ez a vogul alak tudniillik nem azt jelenti ma, hogy: 'észéd', hanem azt, hogy 'észél'. Az ugor korban a vogul $t\bar{e}n \sim$ magyar $\acute{e}d$ hangtani előzője lehetett intransitív értelmű is, határozott és határozatlan tárgyú is. Később az ősvogulban az $-l-$ frequentatív képzővel $*t\bar{e}-\gamma\bar{a}-l\bar{a}-t$ ($>$ későbbi $i\bar{l}an$) második személyű igealak is keletkezett az eredetibb $*t\bar{e}-\gamma\bar{a}-t$ ($>$ későbbi $t\bar{e}n$) mellett, s jelentés-megoszlással az ősi $*t\bar{e}-\gamma\bar{a}-t > t\bar{e}n$ lett ún. alanyi ragozási alak, az újabb $*\bar{e}-\gamma\bar{a}-l\bar{a}-t > i\bar{l}an$ lett ún. tárgyas ragozású alak. Az ősmagyarban az $*\acute{e}\gamma\ddot{u}-t$ ($> \acute{e}d \sim \acute{o}d > \acute{e}v\acute{e}d > \acute{e}v\acute{e}d$) mellett szintén második személyű igealak lett a frequentatív $-l-$ képzős $*\acute{e}-\gamma\ddot{u}-l$ ($> \acute{e}l \sim \acute{o}l > \acute{e}v\acute{e}l$), s akkor aztán jelentés-megoszlással az eredetibb $\acute{e}d \sim \acute{o}d > \acute{e}v\acute{e}d$ tárgyas ragozási lett, az újabb $\acute{e}l \sim \acute{o}l > \acute{e}v\acute{e}l$ alanyi ragozási. Az első személyű vogul $t\bar{e}m \sim t\bar{i}m$ alanyi ragozás ma, a tárgyas pedig az újabb $i\bar{l}em$, A magyarban az első személy $\acute{e}m$ (JordC. 12: eem) $\sim \acute{o}m$ (DöbrC. 478: $\acute{o}om$) mellett nem támadt $*\acute{e}k > *o\acute{k} > \acute{e}v\acute{e}k$ alakú első személyű ige, ezért az $\acute{e}m \sim \acute{o}m > \acute{e}v\acute{e}m$ alak époly kevésbé specialiter tárgyas ragozású, mint nem az a teljesen azonos szerkezetű finn $s\ddot{o}in$ sem, ennek sem lévén más személyragos változata.

A finn 'söin leivän' azt jelenti, hogy 'öm a kényeret', a 'söin leipää': 'öm kényeret'. A magyar nyelvtanok az utóbbi $\acute{o}m$ -öt az 'alanyi ragozás' paradigmába rakják, az előbbi $\acute{o}m$ -öt a 'tárgyas ragozás' paradigmába; a finn nyelvtanokban azonban nincsen két külön skatulya a „határozott” és „határozatlan” tárggyal lévő $s\ddot{o}in$ részére, azért a magyar nyelv tudósok abban a téves föltevésben vannak, hogy az említett finn és magyar igealakok nem egymás megfelelői. Valóban nem is gondolná az ember, hogy a leíró nyelv tanok merev osztályozásai mennyire békóba verik a nyelvtörténeti gondolkozást.

A Klemm-féle elmélet szerint az 'én $\acute{o}m$ ' eredeti jelentése 'az én $\acute{e}v\acute{e}s\acute{e}m$ ' volt, tehát eredetileg az $\acute{o}m$ -féle alak birtokos-személyragos névszó volt, és éppen ezért lett „meghatározott” (egyes v. többes számú) 3-ik személyű tárgyra vonatkozó értéke, vagyis ezért lett tárgyas ragozású alak az $\acute{e}m \sim \acute{o}m > \acute{e}v\acute{e}m$. Hogy azonban az elmélet és tény

között milyen ellenmondás van, mutatja ezt az afféle, elmélettel nem törődő adat: „méz-szint én mézemvel *šóm*” (DöbrC. 478' ~ 'comedi favum cum melle meo' (Cant. V, 1) — itt ugyancsak nincsen meghatározott tárgy, pedig az *óm* ragja ugyanaz az *-m* személyrag, mely birtokviszonyt fejez ki az *erdöm* alakon; de hiszen a finn *söin* (öm) alak *-n*-je is azonos a *metsäni* (erdöm) *-ni* birtokos személyragjával, azért mégsem szorítkozik a határozott tárgyra a *söin*. Ugyanez áll a magyar *ivám*, *aluvám* stb. alakra is. Sem az obi-ugor nyelvekben, sem a magyar nyelvben nem az igei személyrag tévesen föltett birtokos-személyragi eredete, vagy általában személyrag mivolta okozza azt, hogy némely, névmási eredetű személyraggal ellátott igealak csupán határozott tárgyra vonatkozik, hanem igenis okozza azt a jelentés-megoszlás, még pedig természetesen csak abban az esetben, ha ugyanazon módban, időben, számban, személyben igei állítmányul egynél több szóalak is támad egy időben, egy nyelvterületen.

Hogy mennyire nincsen köze a határozott tárgyra mutatósnak a birtokviszonyhoz, és a tárgyas ragozású alakok keletkezésének a birtokos személyragozás possessiv mivoltához, ezt szemlélteti az is, hogy mikor a finnugor eredetű *gyártánk* típus mellett azon módú, idejű, személyű *gyártók* állítmány-típus keletkezett némely nyelvjárásunkban, abban nem a személyragozott *gyártánk* (< **gyártá-m-uk*) lett a határozott tárgyra vonatkozó állítmány, hanem az új *gyártók* alak, mely Horgernek erről szóló meggyőző fejtegetései szerint eredetileg teljesen személyragtalan alak.

Hogy nem az illető igealak etymologicuma, hanem a hajdani beszélőknek a mai nyelvésztől nem ellenőrizhető beszéléskori körülményei ráértéssel szabták meg azt, hogy két funkciójú két igealak közül melyik szorítkozzék csupán a határozott tárgyra, azt tapasztalhatjuk a *folyton* típusú nyelvjárási állítmányoknál: személyragtalanul is tárgyas ragozásbeli lett a csángóknál (*megfogatton* = megfogatta), de alanyi ragozásbeli az Ormányságban (*jártun* = járt).

Annak, hogy a *gyártám, gyártád* csupán harmadik személyű tárgyra vonatkozik, de másodikra nem, egyszerű oka az, hogy az első és második személy ragozástörténete sok esetben eltér a harmadik személyétől, és hogy a finnugor típusú *gyártá-m* és külön magyar *gyárté-k* mellé még egy harmadik *gyártá-l-ak* is keletkezett a frequentatív *-l* segítségével: tehát a három alak alkalmat adott három irányú jelentés-megoszlásra.

A suffixumok alak- és functio-változatainak fejlődése a hátulsó és elülső hangrendű szavakon nem teljes párhuzamossággal, nem teljes következetességgel megy végbe. Például a hátulsó hangrendű *magzat* egyes számú harmadik személyragos alakja az ó-magyarban. **mogzotu-ja* (vö. *kínzotu-já* HB.) volt, az azonos képzőjű *nemzet* szóé *nemzetü-i*. Később ez volt a fejlődés: *magzat-ja* (e. *magzattya*), *nemzeti* ~ *nemzetē* ~ *nemzete*. A többes harmadik személyragos alakok voltak: *magzat-jok* (e. *magzattyok*), *nemzet-ök*. Később a *magzat-jok* hatására lett ugyan *nemzeti-jék* is némely nyelvjárásban, de ugyanazokban a *magzatja* hatására nem lett *nemzetje*. Egy-más mellett volt: *magzatja*, *magzatjok* és *nemzete*, *nemzet-jék*. Ne csodálkozzunk tehát, hogy a HB. nyelvében a hátulsó hangrendű melléknévi igenév: *volóv* (*ens*), *járov* (*iens*), az elülső hangrendű pedig *terüimtevé* (*creans*).

Még természetesebb az alaki különbség a jelentéskülönbséggel együtt. Ugyanabban a nyelvjárásban, melyben a *mundová* és *hádlává* típusnak megfelelően *halovány* és *halavány* alak járja, nem pedig *halvány* (például Tabajdon), ugyanott már nem azt mondják, hogy **halova* vagy **halava*, hanem: *halva*. Így érthető meg az, hogy a HB.-ben a *mundová* és *hádlává* állítmányok vannak, de nem **jutová* határozó, hanem *jutvá* (> jutva).

Az igenevek rendszerének Szinnyi Nyelvhasználatában látható következtetés voltát, jól végig nem gondolt voltát, zavarosságát többek között jellemzi az, hogy azon mű szerint egyik helyen az *al-va* alak alapszavának *alv-* alakjában a *-v-* azonos a finnugor reflexiv **β* képzővel (76. l.), másik helyen meg az *alva*-féle alakok *-va* képzőjének *-v-*je azonos a finnugor „**-p* (**-m*) ~ **β* // **-k* (**-ŋ*) ~ **-γ*” deverbális névszóképzővel (84). Mármost hogyan lehet az *alva* alakon *alv-* az

alapszó és -va a képző? Ha nem *alv-* az alapszó, hanem *al-*: hol a -v- reflexiv képző? Ha van *alv-* reflexiv képzős ige, hol van annak a -va képzős igeneve? Ezeket a komoly kérdéseket nem megfajteni, hanem tréfával elütni legfőljebb Szamosfalvi Gergely tudná. Ha egymás mellé állítjuk a *halo-k*, *alo-szo-n*, *hal-ó*, *al-ó*, *hal-ás*, *al-ás*, *hol-ut*, *alu-tt*, *hal-and*, *al-and*, *halo-ván(y)*, *alo-ván*, *hal-va*, *al-va* stb. alakokat, el lehet-e hinni, hogy a *hal-va* nem -v- tövű ige származéka ugyan, de az *al-va* alapszava finnugor reflexiv -v-s tövű ige?

Jegyzet.

E munkáját a szerző 1938 tavaszán írta.

T15229

TB 71786

